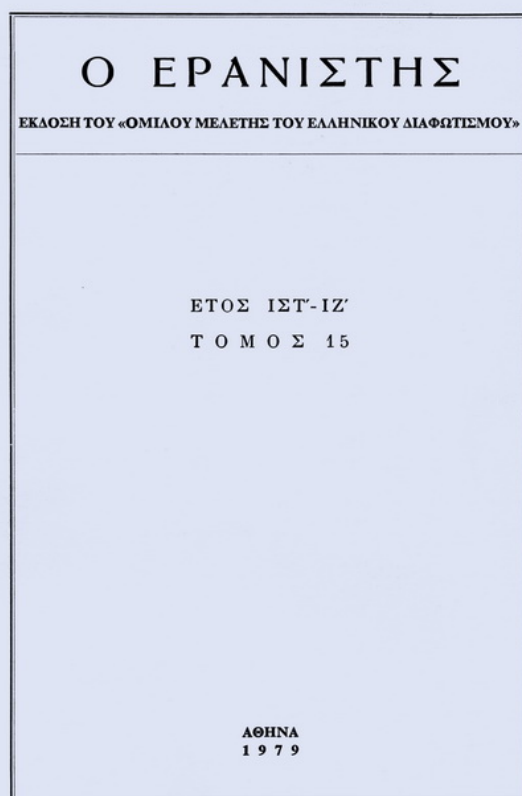

The Gleaner

Vol 15 (1979)

Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία.
Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος

Ελένη Ι. Κοντιάδη

doi: [10.12681/er.358](https://doi.org/10.12681/er.358)

To cite this article:

Κοντιάδη Ε. Ι. (1979). Γερμανικές επιδράσεις στην ελληνική παιδεία. Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ασώπιος. *The Gleaner*, 15, 154–181. <https://doi.org/10.12681/er.358>

ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ

Ένα κεφάλαιο: Κωνσταντίνος Ἀσώπιος

Ἡ γνώμη πού ἐπικρατεῖ γιά τήν ἐλληνική παιδεία, πώς «ἀνθίσε στό φῶς τῆς γαλλικῆς παιδείας», εἶναι «συγκεχυμένη» ἂν καί «ἀρκετά γενική»¹. Στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα μπορεῖ ἡ ἐλληνική παιδεία νά ἦταν προσανατολισμένη πρὸς τή Γαλλία, ἀνθοῦσαν ὁμῶς καί οἱ ἐλληνογερμανικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις² ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα. Γερμανικὰ δὲν ἤξεραν μόνο οἱ λόγιοι ἀλλὰ καί οἱ ἔμποροι πού εἶχαν ζήσει στὴν Αὐστρία καί τὴ Γερμανία³. Ὡστόσο γιά τήν ἐπίδραση τῶν ἐλληνογερμανικῶν σχέσεων στὴν ἐλληνική παιδεία πρέπει νά στραφοῦμε κυρίως στοὺς Ἑλλήνες λογίους⁴ πού ἔζησαν καί σπούδασαν στὴ Γερμανία.

Τὸ 19ο αἰώνα οἱ ἀνθρωπιστικὲς ἐπιστῆμες ἄκμαζαν στὴ Γερμανία ὅσο πουθενά στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Ἡ κλασικὴ φιλολογία καί μάλιστα ἡ ἐλληνική⁵ γίνεται ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐπιστήμη. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἐνῶ ὅλο τὸν 19ο αἰώνα ἡ ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα συγκεντρώνει τὴν προσοχὴ τῶν Γερμανῶν πού τὴν ἀφομοιώνουν μὲ εὐκολία, τὸ γαλλικὸ πνεῦμα μένει σχεδὸν ξένο⁶. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν Γερμανῶν εἶχε σὰν ἐπακό-

1. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθ. 1977, σ. 285.

2. Γιά τίς ἐλληνογερμανικὲς πολιτιστικὲς σχέσεις κατὰ τὸν 18ο καί 19ο αἰώνα βλ. τὸ πολὺ χρήσιμο βιβλίο τοῦ Em. Tureczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos*, Μόναχο 1959.

3. W.M. Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835, 1, σ. 269, 274.

4. Βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *ὁ.π.*, σ. 285.

5. Βλ. τί γράφει ὁ Κούμας στό Στέφανο Οἰκονόμο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1820, *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σ. 88. Πβ. Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, Φρεϊβούργο Γ' 1934, σ. 32 ἐπ.

6. Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ ἐνθουσιασμὸς καί ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα μετριάζεται στὴ Γαλλία ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Οἱ Γάλλοι στρέφονται πρὸς τὰ Λατινικά. Στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα γιά τὸν Lessing καί τὸν Winckelmann τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά καί τὰ Γαλλικά ἀποτελοῦν μιὰν «ἀγεφύρωτη ἀντίθεση» βλ. Rudolf Pfeiffer, «Von der Liebe zu den Griechen» στό συλλογικὸ τόμο *Ausgewählte Schriften*, Μόναχο 1960, σ. 206. Ἔτσι ἐξηγοῦνται καί οἱ ἐπιφυλάξεις τῶν Γερμανῶν φιλολόγων γιά τοὺς Γάλλους συναδέλφους τους, ὅπως θὰ δοῦμε στίς ἐπιστολές τους.

λουθο τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων⁷. Πολλοὶ Γερμανοὶ φιλέλληνες, φιλόλογοι, φιλόσοφοι, ἀρχαιολόγοι, ἱστορικοί⁸, ὄχι μόνο πίστεψαν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦταν ὥριμοι νὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ ὅτι ἦταν καὶ ἱκανοὶ νὰ δημιουργήσουν ἕνα νέο πολιτισμὸ κ' ἦταν πρόθυμοι νὰ τοὺς βοηθήσουν. Ὁ Winckelmann, ὁ Heyne, ὁ F.A. Wolf, ὁ Böckh, ὁ Thiersch⁹, ὁ Krug¹⁰, ὁ Bouterwek καὶ πολλοὶ ἄλλοι θύμισαν πῶς οἱ Ἕλληνες ὑπάρχουν σὰ λαός.

Ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες ποὺ σπούδαζαν στὴ Γερμανία ἦταν καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος¹¹. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1821, ὅταν οἱ Ἕλληνες σπουδαστὲς ἐπιστρέφουν στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ λάβουν μέρος στὸν Ἀγώνα, ὁ Ἀσώπιος μένει στὴ Γοτίγγη κ' ὕστερα φεύγει γιὰ τὸ Βερολίνο. Καὶ στίς δυὸ πόλεις ὅπου σπούδασε εἶχε μεγάλους δασκάλους ὅπως ὁ F.A. Wolf, ὁ Böckh, ὁ K.O. Müller, ὁ Bouterwek. Πόσο στενὴ φιλία εἶχε ὁ Ἀσώπιος μὲ τοὺς δασκάλους του καὶ πόσο καθοριστικὴ

7. Ἰδιαίτερα οἱ Γερμανοὶ ἐφθασαν ἀπὸ τὴν κλασικὴ παιδεία στὸν πολιτικὸ φιλελληνισμό. Πβ. R. Pfeiffer, «Friedrich Thiersch», *Historisches Jahrbuch* 80, 1961, σ. 182 ἐπ.

8. Ὁ ἱστορικός καὶ ἀρχαιολόγος Karl Otfried Müller σ' ἕνα γράμμα πρὸς τοὺς γονεῖς του ἀπὸ τὴ Γοτίγγη, μὲ ἡμερομηνία 21 Ἰουνίου 1820, γράφει μ' ἐνθουσιασμό γιὰ τοὺς Ἕλληνες: «Τὸ ταξίδι στὸ Κάσελ τὸ ἔκανα συντροφιά μὲ μερικοὺς φίλους... τὸν Ἀσώπιο... καὶ τὸ Μανούση... Ὁ τελευταῖος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μορφωμένους καὶ βαθυστόχαστους νέους στὸ Πανεπιστήμιο κι ἔχει μεγάλο ζῆλο γιὰ τὴν ποίησή μας καὶ τὴ νεώτερη ἐπιστήμη. Εἶναι σπάνιο νὰ μπορέσει ἕνας ξένος ν' ἀφομοιώσει τόσο πολὺ τὸ γερμανικὸ πνεῦμα. Οἱ Ἕλληνες θὰ ἐπιτύχουν αὐτὸ ποὺ δὲ θὰ μπορέσουν ποτὲ νὰ ἐπιτύχουν οἱ Ἀγγλοὶ καὶ οἱ Γάλλοι». Βλ. K. O. Müller, *Lebensbild in Briefen an seine Eltern mit dem Tagebuch seiner italienisch-griechischen Reise*, Βερολίνο 1908, σ. 80 ἐπ.

9. Ὁ Thiersch ἔδωσε μιὰ σειρά διαλέξεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες· βλ. Fr. Thiersch, «Die Neugriechen», στὸ π. *Allgemeine Zeitschrift von Deutschen für Deutsche*, Νυρεμβέργη 1813, τ. Α', τεύχος 4.

10. Βλ. P. Δ. Ἀργυροπούλου, «Ὁ W.T. Krug καὶ οἱ Ἕλληνες», Ὁ Ἑρμηνεύτης Ι' 1973, σσ. 267-273. Γιὰ τὸ φιλελληνισμὸ τοῦ F.A. Wolf, τοῦ Böckh καὶ τοῦ Bouterwek δὲν ὑπάρχει καμία ἀναφορά στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία ἀπ' ὅτι ξέρουμε. Μόνον ὁ K. O. Müller ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν K. Dieterich, *Aus Briefen und Tagebüchern zum deutschen Philhellenismus (1821-1828)*, Ἀμβούργο 1928, σ. 17.

11. Γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ K. Ἀσώπιου βλ. Ἀν. Γούδα, *Βίοι, Β'* Ἀθήνα 1874, σσ. 225-242. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Συμπλήρωμα σὰ βιογραφικὰ τοῦ K. Ἀσώπιου», *Ἑλληνικά* 12, 1959, σσ. 166-178. Κ.Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθ. 1964, σ. 341 ἐπ. Ἑλένη Κοντιάδη «Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς Γερμανῶν λογίων πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο» (ὑπὸ ἐκδόση στὰ Πρακτικὰ τοῦ Δ' Πανιόνιου Συνεδρίου, τοῦ 1978). Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Ἀλληλογραφία Θεόκλητου Φαρμακίδη καὶ K. Ἀσώπιου 1819-1832» (ἀνακοίνωση στὸ Δ' Πανιόνιο Συνέδριο).

ήταν ή επίδρασή τους στο σχήμα τής παιδείας που ακολουθήσε το μαρτυρούν μερικές επιστολές των δασκάλων του κι ένα δικό του σχεδιάσμα επιστολής¹².

Στη Γοτίγγη ο καθηγητής τής φιλοσοφίας Friedrich Bouterwek (1765 - 1828)¹³, μαθαίνει Νέα Έλληνικά για να μπορεί να συνεννοείται με τους Έλληνες φοιτητές, τόσο μεγάλος είναι ο φιλελληνισμός του. Δάσκαλός του είναι ο Άσώπιος. Ένα δείγμα του φιλελληνισμού του είναι ή επιστολή του προς τον Άσώπιο με ήμερομηνία 11 Αυγούστου 1820, γραμμένη μάλιστα ελληνικά¹⁴.

Ἡ διχόνοια (τὸ λεγόμενο γερμανικὰ *Missverständnis*, γαλλικὰ *mal-entendu*¹⁵) διὰ τὴν ὁποίαν ὁμιλήσαμεν ἔχθές, εἶναι κακὴ ἀκολουθησὶς τῆς ἐπιθυμίας τὴν ὁποίαν εἶχα νὰ προσφέρω δημοσίᾳ τὴν γνώμην μου εἰς τὴν τιμὴν τοῦ γένους σας. Εἶμαι πληροφορημένος ὅτι εἰς ὅλην τὴν Γερμανίαν κανεὶς ἀναγνώστης τῶν λογίων ἐφημερίδων θέλει καταλάβει τὴν λέξιν, τὴν ὁποίαν ἐμεταχειρίσθην, εἰς αὐτὴν τὴν σημασίαν, καλῶς τὴν ἐκατάλαβαν οἱ συμπατριῶται σας. Εἶναι ὅμως ἄξιον λυπησεως, ὅτι φίλοι, τοὺς ὁποίους ἠθέλετε νὰ τιμᾶτε, νομίζουν, ὅτι τοὺς ἀδικεῖτε καὶ ὑβρίζετε. Παρακαλῶ λοιπὸν νὰ μίτε μεταφράζετε τὴν δυστυχὴν ἐπίκρισιν, μίτε τὴν στέλετε εἰς κανέναν ἀπὸ τὶ γένος σας. Ἐρωσθε

11 Αυγούστου 1820

Βούτερβεκ

12. Μικρά αποσπάσματα από όρισμένες επιστολές παρουσιάσαμε στο Δ' Πανό-νιο Συνέδριο. Οι επιστολές καθώς και τὸ σχεδιάσμα επιστολής τοῦ Άσωπίου πρὸς τὸν Böckh βρίσκονται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κ. Άσωπίου. Ἡ συμβολὴ στὸ θέμα ποὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ θὰ ἦταν πὺδ μεγάλη ἂν εἶχαμε καὶ τίς επιστολές τοῦ Άσωπίου πρὸς τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους του. Οι επιστο-λές του πρὸς τὸν Wolf βρίσκονταν στὰ κατάλοιπα τοῦ Wolf ὡς τὸ 1900 ποὺ τίς ξε-χώρισαν καὶ τίς κατὰταξαν στὸ τμήμα αὐτογράφων μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποστολέα. Ὁ-λὴ ἡ συλλογὴ τῶν αὐτογράφων, ὅπως μᾶς πληροφορήσαν στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθή-κη τοῦ Δ. Βερολίνου, χάθηκε στὸν Β' παγκόσμιο πόλεμο.

13. Ὁ Bouterwek, ὁπαδὸς τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας, ἦταν γνωστὸς στοὺς Έλληνες ἀπὸ τὸ Λόγιο Ἑρμῆ, ὅπου ὁ Κούμας περιγράφοντας τὸ ταξίδι του στὴ Γοτίγγη τὸν ἀναφέρει: «Ἦκουσα ἐπὶ καθέδρᾳ διδάσκοντα τὸν ὀξύνουν φιλόσοφον Βουτερβέκιον» (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, 1820, σ. 90). Στὴν επιστολὴ του πρὸς τὸν Στ. Οἰκονόμο (Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 1820, σ. 88) ὁ Κούμας ἀναφέρει πὺς ἐπισκεπτόταν τὸν Wolf κάθε μέρα, ὅσο ἔμεινε στὸ Βερολίνο, κι ἔκανε παρῆα καὶ μὲ τὸν Böckh.

14. Διατηρήσαμε τίς ἀνορθογραφίες καὶ τὴ στίξη τοῦ χειρογράφου μόνο σὲ ὁρισμένες λέξεις ἀποκαταστήσαμε τὸν τονισμό.

15. Οι ὑπογραμμίσεις στίς επιστολές ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο.

Τὸ θέμα ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὴν παρεξήγηση εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς τιμῆς τοῦ γένους τῶν Ἑλλήνων. Γιὰ τὴν Εὐρώπη, ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπῆρχε, εἶχε λησμονηθεῖ. Δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς τίς περιστάσεις ποὺ προκάλεσαν τὴν παρεξήγηση. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο μπορεῖ νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ὅταν ὁ Bouterwek γράφει: «νὰ προφέρω δημοσίᾳ», ἴσως νὰ ἔννοεῖ κάποια παράδοσή του. Μπορεῖ, θέλοντας τὰ τιμήσει τοὺς Ἕλληνες, νὰ προκάλεσε κάποια παρεξήγηση, γιατί σ' αὐτὴ τῇ σημασίᾳ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «διχόνοια», ἐξάλλου ἔτσι μεταφράζει κι ὁ ἴδιος τὴ λέξη. Ὁ Bouterwek καλλιέργησε φιλικὲς σχέσεις καὶ μὲ τοὺς καθηγητὲς καὶ μὲ τοὺς φοιτητὲς καὶ συχνὰ εἶχε μαζί τους μακρὲς συνομιλίες. Ἦταν συμπαθὲς καὶ ἐγκάρδιος. Στὸ πανεπιστημιακὸ περιβάλλον τῆς Γοτίγγης εἶχε γίνει ἀγαπητὸς ὁ Ἀσώπιος. Μὲ τὸν Bouterwek εἶχε στενὴ φιλία καὶ συχνὰ τὸν συναντοῦσε. Ἔτσι, ὅταν τὸ 1821 ὁ Ἀσώπιος ἐτοιμάζεται νὰ φύγει γιὰ τὸ Βερολῖνο ὁ Bouterwek τοῦ στέλνει ἕνα μακρὸ γράμμα. Τώρα ποὺ ἡ πατρίδα τους ξαναγεννιέται οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ διαμορφώσουν ἕνα νέο πολιτισμὸ ἀντάξιο πρὸς τ' ὄνομα ποὺ φέρουν τοῦ γράφει καὶ τοῦ προτείνει ἕνα παιδευτικὸ σύστημα, ποὺ θὰ ἔχει ὡς πρότυπο τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὴ διαμόρφωση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ πρωταρχικὸ ρόλο θὰ παίξει καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας. Τοῦ δίνει ἀκόμη κατευθύνσεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ πρέπει νὰ σπουδάζουν οἱ νεαροὶ Ἕλληνες καὶ γιὰ τὰ Πανεπιστήμια ποὺ εἶναι κατάλληλα γι' αὐτοὺς. Τὸ γράμμα τοῦ Bouterwek δημοσιεύεται ἐδῶ μεταφρασμένο ἐλληνικά¹⁶.

Πρὸς τὸν κύριο Ἀσώπιο

Γοτίγγη 27 Μαρτίου 1821

Πρὶν μᾶς ἐγκαταλείψετε, ἀξιότιμε φίλε, πρέπει νὰ σᾶς ἀνακινώσω καὶ γραπτὰ καὶ μὲ συνοχὴ τίς σκέψεις μου πάνω σ' ἕνα θέμα ποὺ τόσο συχνὰ τὸ συζητούσαμε στὶς φιλικὲς μας συνομιλίες. Ἀπὸ τότε ποὺ μὲ διδάξατε τὴ σημερινὴ γλώσσα τοῦ ἔθνους σας, ἀπὸ τότε ποὺ ἔγινε ὁ ἴδιος μάρτυρας τοῦ ζήλου, τῆς ἐργατικότητος καὶ τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ τόσο διακρίνει τοὺς νεαροὺς Ἕλληνες, ποὺ σπουδάζουν σὲ μᾶς, ἀπὸ τότε δὲν ἀμφιβάλλω πιά ὅτι οἱ ὠραῖες ἐλπίδες τοῦ εὐγενέστερου μέρους τοῦ ἔθνους σας θὰ ἐκπληρωθοῦν. Ἀλλὰ τί εἶδους πνευματικὴ μὲρψωση θὰ πάρει ἡ Ἑλλάδα ποὺ ξαναζεῖ δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴν ἐργατικότητα καὶ τὸ ζῆλο τῶν νεαρῶν σπουδαστῶν, ἐξαρτᾶται πολὺ κι ἀπὸ τοὺς δρόμους ποὺ θ' ἀκολουθήσουν. Ὑπολογίζω ὅτι τὸ ἔθνος σας δὲ θὰ διαλέξει γιὰ πρότυπο ἀποκλειστικὰ ἕνα ἀπὸ τὰ παιδευμένα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη. Πρέπει νὰ κοιτάξετε νὰ μάθετε ἀπ' ὅλους ὅ,τι ἀξίζει νὰ μάθετε. Ὡστόσο, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔχει σημασία ποιὲς εἶναι οἱ γνώσεις ποὺ νο-

16. Τὸ πρωτότυπο δημοσιεύεται στὸ Παράρτημα, πῶς κάτω, σ. 171 κέ.

μίζετε πώς προτιμούν οι νεαροί "Ελληνες στο ένα ή το άλλο έθνος. "Από μιάν άλλη πλευρά και ή μορφή που θά λάβει ή μητρική σας γλώσσα έχει σχέση με την πρόοδο τής πνευματικής διαμόρφωσης του έθνους σας. "Ο,τι έχω νά σας πω, αξιότιμε φίλε, και για τά δυό, για τίς έπιστημονικές σπουδές και για την τελειοποίηση τής γλώσσας των απογόνων των αρχαίων "Ελλήνων, που μου έγιναν τόσο αγαπητοί, είναι μόνον ή φωνή ενός φίλου από μακριά. Στην πατρίδα σας, οί άντρες που είναι κιόλας μορφωμένοι πρέπει νά κρίνουν καλύτερα από μένα τι τους ενδιαφέρει πιο πολύ απ' όλα. "Ωστόσο και μιιά συμβουλή από μακριά είναι κάποτε ευπρόσδεκτη.

Νομίζω πώς, σέ σχέση με την έθνική παιδεία, πρέπει νά κατατάξω τίς έπιστήμες σέ δυό τμήματα. Στο πρώτο τμήμα τοποθετώ εκείνες τίς έπιστήμες που απασχολούν μόνο τό μυαλό και συνάμα είναι χρήσιμες ποικιλότροπα για την κοινή ζωή. Στην ήθικη όμως και την αισθητική μόρφωση ενός έθνους έχουν μόνο έμμεση επίδραση. "Εδώ ανήκουν οί μαθηματικές και οί φυσικές έπιστήμες. Στο δεύτερο τμήμα τοποθετώ τίς έπιστήμες που έγγίζουν όλη την πνευματική ζωή του ανθρώπου και γι' αυτό, αν τίς χειριστούμε καλά, μπορούν νά περάσουν άμεσα στον κυρίαρχο τρόπο σκέψης και στα ήθη του λαού. "Ετσι δέν ανήκει σ' αυτές μόνον ή καθαυτή φιλοσοφία, που τής αξίζει αυτό τό όνομα μόνον αν δέν σταματά στίς λογικές και μεταφυσικές θεωρήσεις αλλά διαφωτίζει και τίς γενικές έννοιες τής "Ηθικής, του Φυσικού Δικαίου, τής Πολιτικής και μιιά λογική θρησκεία. Και ή Αισθητική μπορεί νά καταταχθεί σ' αυτή την τάξη των έπιστημών, ακριβώς δίπλα στη Φιλοσοφία, ή νά θεωρηθεί μέρος τής Φιλοσοφίας. Παρόμοια επίδραση στα ήθη έχουν οί σπουδές τής "Ιστορίας των πολιτειών και τής παγκόσμιας "Ιστορίας, αν δέν τίς κάνουν άνιστό αντικείμενο τής μνήμης. "Η "Ιστορία των καλών τεχνών και τής λογοτεχνίας πρέπει, κατά τόν ίδιο τρόπο, νά συμπεριληφθεί στην πολιτειακή και την παγκόσμια "Ιστορία. "Εδώ ανήκουν και οί φιλολογικές έπιστήμες έπειδή συνδέονται στενά με την Ποιητική και τή Ρητορική, δηλαδή με τίς έπιστήμες τής Αισθητικής. Πέρα απ' αυτό, ή αρχαία ελληνική και ή λατινική φιλολογία είναι τό κλειδί για όλα όσα μας έχουν άπομείνει για τά ύψηλά φρονήματα και τίς πράξεις των αρχαίων "Ελλήνων και των Ρωμαίων και για την κλασική διαμόρφωση τής καλαισθησίας τους στα έργα τους και τά γραπτά τους.

Τώρα, αν με ρωτήσετε σέ ποιά χώρα νά ταξιδέψουν οί φιλομαθείς νέοι σας, ή απάντηση δέν μπορεί νά είναι ή ίδια, ανάλογα με την έπιστήμη που σ' αυτή θέλει ν' άφοσιωθεί ιδιαίτερα ό νέος. Δέ συμβουλεύω καθόλου τους νεαρούς "Ελληνες σπουδαστές νά πάνε στην "Αγγλία γιατί ή ιδιάζουσα όργάνωση στα άγγλικά Πανεπιστήμια παρεμβάλλει στο δρόμο των ξένων πολλά εμπόδια. "Οποιοι θέλει ειδικά νά σπουδάσει Μαθηματικά και Φυσικές "Επιστήμες (στίς Φυσικές "Επιστήμες λογαριάζω και τή Φαρμακευτική), αυτός μπορεί νά βρεί κατάλληλους δασκάλους και ιδρύματα στην "Ιταλία. Τό ίδιο ή ακόμη περισσότερο στη Γαλλία. Και στη Γερμανία, καθώς ξέρετε, δέν παραμελούνται καθόλου οί μαθηματικές και φυσικές σπουδές. "Ωστόσο ό ζήλος γι αυτές τίς έπιστήμες δέν είναι τόσο γενικά διαδομένος όπως στη Γαλλία, αν και άνάμεσα στους Γερμανούς λογίους μας έχουμε φυσικούς και μαθηματικούς πρώτης τάξης. Διαφορετικά είναι τά πράγματα στίς φιλολογικές, ιστορικές, αισθητικές και φιλοσοφικές έπιστήμες, που πουθενά στον κόσμο δέ διδάσκονται τώρα τόσο θεμελιανά όσο στα γερμανικά Πανεπιστήμια. Πόσο πολλά μπορεί νά μάθει στη Γερμανία ένας νεαρός φιλόλογος τό ξέρετε κι εσείς ό ίδιος, αξιότιμε φίλε. Πόσο επιπόλεια χειρίζονται οί Γάλλοι συνήθως τίς έπιστήμες είναι μάλλον γενικά γνωστό. "Όσο για τίς σπουδές τής Αισθητικής θά λυπόμουν πραγματικά αν

οί νεαροί "Ελληνες ἀντὶ νὰ πάρουν παράδειγμα, ἰδιαιτέρα ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, τὰ ἔργα τῶν προγόνων τους, γίνονταν μιμητὲς τῶν Γάλλων. Γιατὶ ὅσο λεπτὸ καὶ νὰ'ναι τὸ αἰσθητήριο τῆς καλαισθησίας τῶν Γάλλων στὶς καλὲς τέχνες καὶ τὴ λογοτεχνία, εἶναι μονομερές καὶ ἐξαρθρᾶται ἀπὸ ἕνα πλῆθος προκαταλήψεις ποὺ κολακεύουν μόνον τὴν ἐθνικὴ, γαλλικὴ ματαιοδοξία. Εἶναι ἀναπόφευκτη ἀνάγκη νὰ ξαναθίσει στοὺς "Ελληνες ἡ ποίηση καὶ ἡ ρητορικὴ, ἂν θέλουν νὰ πάρουν τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀξίζει ἀνάμεσα στὰ εὐρωπαϊκὰ ἔθνη. "Αν ὅμως θελήσουν νὰ κάμουν δική τους τὴν ἐθνικὴ, γαλλικὴ καλαισθησία, ἡ λογοτεχνία τους θὰ ἔχει τόσο λίγη δύναμη καὶ πρωτοτυπία ὥστε εἶχε καὶ ἡ γερμανικὴ στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, ἀφοῦ καὶ οἱ δικοὶ μας ποιητὲς καὶ οἱ κομφοὶ συγγραφεῖς ἀκολουθοῦσαν τοὺς γαλλικοὺς κανόνες καλαισθησίας, σὰ νὰ ἦταν μόνον αὐτοὶ ἀδιάφευστοι. "Επιφυλάσσομαι νὰ σᾶς ἀνακοινώσω τίς σκέψεις μου διεξοδικὰ γιὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς ποίησης στὴ νέα μητρικὴ γλῶσσα τῶν "Ελλήνων σὲ μιὰν ἄλλῃ εὐκαιρία. "Εδῶ ἀκόμη λίγα λόγια γιὰ τὸ εἶδος τῆς Φιλοσοφίας ποὺ εὐχόμαι στὴ χώρα σας. "Αφοῦ ἡ ἀνθρώπινη λογικὴ εἶναι τόσο ἀδύνατη ὥστε οἱ κεφαλῆς ποὺ φιλοσοφοῦν νὰ μὴν πᾶσουν πιθανὸν ποτὲ νὰ διαφωνοῦν γιὰ τίς σημαντικώτερες ἀλήθειες, πρέπει ἐκεῖ τουλάχιστον ποὺ ἡ φιλοσοφία εἶναι νὰ γίνῃ πάλι τοπικὴ, ὅπως στοὺς ἀρχαίους "Ελληνες, νὰ μὴν ἐπικρατεῖ ἀποκλειστικὰ ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ, ἕνα σύστημα. Οἱ Γάλλοι ὅμως, ἀπὸ τότε ποὺ γεννήθηκε στὴ Γαλλία ἡ λεγόμενη "Ιδεολογία, δὲ δέχθηκαν σχεδὸν γενικὰ ἕνα μοναδικὸ εἶδος φιλοσοφίας, ἀλλὰ αὐτὴ ἡ γαλλικὴ φιλοσοφία μετὰ τὰ συστήματα τοῦ Condillac, τοῦ Helvetius, τοῦ D'Alembert, τοῦ Diderot καὶ πολλῶν Γάλλων συγγραφέων ποὺ ζοῦν ἀκόμη, ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ τ'ἀρχαῖα ἐλληνικὰ συστήματα, εἶναι τόσο ρηχὴ καὶ ἐπιφανειακὴ ποὺ στὴ Γερμανία, ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὸν Kant (καὶ ἔπειτα), δὲν ἔχει πιά καθόλου ὁπαδοὺς. Γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἔχουμε στὴ Γερμανία πάρα πολλὰ ἀντιμαχόμενα συστήματα. "Ακριβῶς τὸ ἴδιο ὅπως στὴν ἀρχαία "Ελλάδα. Μερικὰ ἀπὸ τὰ νεώτερα συστήματα ἀνήκουν πιὸ πολὺ στὴν ἐνθουσιώδη φαντασία παρὰ στὸν ὀρθὸ λόγον. "Ὅστος μέσα σ' αὐτὴ τὴ διάσταση τῶν γνωμῶν δυνάμει καὶ ἐξασκεῖται ὁ ἐλεύθερος λόγος. Οἱ ἐπιπόλαιες θεωρίες δὲν εὐδοκίμουν στὴ Γερμανία. "Ιδιαιτέρα ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι σχεδὸν ὅλες οἱ σχολὲς τῆς φιλοσοφίας στὴ Γερμανία ὑπερασπίζονται τὴ θρησκεία, ἐνῶ στὴ Γαλλία οἱ λέξεις φιλόσοφος καὶ ἀθεϊστὴς ἔχουν σχεδὸν τὴν ἴδια σημασία.

Θὰ ἤθελα τώρα νὰ σᾶς πῶ καὶ τὴ γνώμη μου γιὰ τὴν τελειοποίησιν τῆς τωρινῆς μητρικῆς γλώσσας τοῦ ἔθνους σας. "Ὅστος στὸ σύνολο τὴν ξέρετε κιόλας. Συμφωνώντας μαζί σας θεωρῶ σὰν τὸ μόνον σωστὸ δρόμον αὐτὸν ποὺ χάραξε ὁ σεβαστὸς Κοραΐς ποὺ πρόσφερε πολλὰ στὴν πατρίδα του. Μόνον δὲν μπορῶ νὰ ἔχω τὴν ἴδια γνώμη μὲ σᾶς, δηλαδὴ νὰ διατηρήσουμε πολλὰς λέξεις καὶ γραμματικούς τύπους ἀπὸ τὴ σημερινὴ κοινὴ δημοτικὴ τῆς πατρίδας σας. "Επιφυλάσσομαι λοιπὸν νὰ ὑπερασπιστῶ σ' ἕνα ἄλλο γράμμα ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ δημοτικὴ γιὰ ὀρισμένες κατηγορίες ὕφους καὶ γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἂν καὶ ἡ κρίσις ἐνὸς ξένου γι' αὐτὸ τὸ θέμα δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἀξία. Γενικὰ, ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ τὴν εὐχὴ ποὺ ἐκφράσατε καὶ ἐσεῖς ὁ ἴδιος στὸν πρόλογον τῶν «Μαθημάτων» σας. "Ἡ διαμόρφωσις τῆς ζωντανῆς μητρικῆς σας γλώσσας συνδυασμένη μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων "Ελληνων συγγραφέων πρέπει νὰ γίνῃ ἡ κύρια ἐνασχόλησις γιὰ τοὺς ἐξαίρετους λογίους τῆς πατρίδας σας. Μόνον ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ μεταδοθεῖ ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀνώτερη παιδείαν τῶν πραγματικὰ μορφωμένων σ' ὅλες τίς τάξεις καὶ νὰ διεισδύσῃ στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ. Γιατὶ δὲν εἶναι ἀρκετὸ ν' ἀποκτήσῃ ἡ "Ελλάδα πάλι λόγιους. Πρέπει νὰ ξαναγεννηθεῖ ἕνας ἐλληνικὸς λαός, ὅσο καὶ ἂν εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν παλιό,

πού νά εἶναι ὅπωςδήποτε μορφωμένος λαός, ἄξιος γιά τὸ κοινὸ ὄνομα πού τὸ σέβεται ὅλη ἡ Εὐρώπη.

Οἱ καλύτερές μου εὐχές, ἀκριβέ φίλε, θά σᾶς συνοδεύουν ὅποιαδήποτε θέση κι ἂν σᾶς ἐπιφυλάσσει ἡ μοῖρα γιά νά εὐεργετήσετε τὴν πατρίδα σας.

Βούτερβεκ

Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Bouterwek δὲν ἦταν παροδικός. Στὴν ἐπόμενη ἐπιστολὴ του, μὲ ἡμερομηνία 6 Μαρτίου 1822, πού δημοσιεύω ἐδῶ σὲ μεταφράση¹⁷, διακρίνουμε τὴν προσπάθεια του νά ὑλοποιήσει τὰ αἰσθήματά του. Ὁ τόνος τῆς ἐπιστολῆς του δείχνει τὴ λύπη του πού δὲν μπόρεσε νά συγκεντρώσει ὅσα χρήματα ἐπιθυμοῦσε γιά νά βοηθήσει τοὺς Ἑλλήνες πρόσφυγες. Τὴ θλίψη του ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ φράση τοῦ καθηγγητῆ Huschke σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἀσώπιο πού θά δοῦμε παρακάτω μὲ ἡμερομηνία 21 Ἰουνίου 1822. Ἀνάμεσα στ' ἄλλα γράφει ὁ Huschke: «Ὁ Bouterwek εἶναι ἀπελπισμένος καὶ σκέπτεται κι ἐσᾶς καὶ τὸ λαό σας μὲ μελαγχολία». Παρ' ὅλη τὴ μελαγχολία κλείνει τὸ γράμμα του μὲ αἰσιοδοξία. Ἐλπίζει σὲ καλύτερους καιροὺς.

Γοτtingη 6 Μαρτίου 1822

Ἡ μακρά μου σιωπὴ, ἀξιότιμε κύριε Ἀσώπιε, θά σᾶς φάνηκε αἰνιγματική. Ὅταν ὅμως σᾶς πῶ γιατί δὲν ἀπάντησα νωρίτερα στὸ τελευταῖο γράμμα σας, πὺ πολὺ θά μὲ λυπηθεῖτε παρὰ θά μὲ κατηγορήσετε. Ἡ μόνη ἐλπίδα πού εἶχα νά συνεισφέρω κάτι στέλνοντας ἕνα μικρὸ ποσὸ γιά νά ὑποστηρίξω τοὺς δυστυχισμένους Ἑλλήνες πρόσφυγες, μὰ καὶ δὲ μοῦ ἐπιτρέπεται νά πράξω τίποτε, οὔτε καὶ κατὰ τὸν πὺ μακρινὸ τρόπο γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας σας, αὐτὴ ἡ ὥραία ἐλπίδα καταιώθηκε τώρα. Τὸ ποσὸ πού συγκεντρώθηκε πέρσι ἀπὸ πολλοὺς σπουδαστές μας πάνω στὸν πρῶτο ἐνθουσιασμὸ προοριζόταν γιά τὸν ἐξοπλισμὸ ἐκείνων πού ἤθελαν νά πολεμήσουν γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ὅταν οἱ σχέσεις τῆς χώρας μας μὲ τὴν Ἀγγλία ἀπαγόρευαν τελείως τέτοιους ἐξοπλισμούς, οἱ πὺ πολλοὶ εἶχαν πάρει κιόλας πίσω τίς εἰσφορές τους, πρὶν τὸ μάθω ἐγώ. Ὅταν πληροφορήθηκα πόσα ἔχουν μείνει γιά νά μπορέσουμε νά τὰ χρησιμοποιοῦμε καὶ νά ὑποστηρίξουμε ὅσους κατέφυγαν στὴν Τεργέστη, τὸ ποσὸ πού εἶχε ἀπομείνει ἦταν τόσο μικρὸ πού δὲν ἄξιζε τὸν κόπο νά τὸ στείλω τόσο μακριά. Στὴν ἀρχὴ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κυρίους συναδέλφους μου ἦταν πρόθυμοι νά συνεισφέρουν ἀλλὰ κι αὐτὰ ἀποτέλεσαν ἕνα ἀσήμαντο ποσὸ, κι ἐγὼ μόνος μου δὲν εἶμαι ἀρκετὰ πλούσιος γιά νά βοηθήσω ὅσο τὸ ἐπιθυμῶ. Αὐτὴ ἡ ἀποτυχία στὸ σχέδιό μου μὲ στενοχώρησε τόσο πολὺ πού δίσταζα νά πιάσω τὴν πέννα γιά νά σᾶς τὸ πῶ.

Ὅ,τι ἐλπίζω ἀκόμη γιά τὸ καλὸ δὲ μοῦ ἐπιτρέπεται νά σᾶς τὸ πῶ σ' αὐτὸ τὸ γράμμα. Ἀχ, ἀναστενάζω ἀκόμη, ἄς μὴν ἀναβε ἡ φλόγα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ σὲ μὰ τόσο ἄτυχα διαλεγμένη ὥρα. Τί νά γίνονται ἄραγε οἱ ἀγαπητοί μου, ὁ Λιβέριος κι ὁ Ψύλλας, ὁ Μαῦρος, ὁ Γλαράκης κ' οἱ ὑπόλοιποι ἐξαιρέτοι νέοι πού σὲ σᾶς ὀφεί-

17. Τὸ πρωτότυπο δημοσιεύεται στὸ Παράρτημα, πὺ κάτω, σ. 175 κέ.

λω, αγαπητὲ κύριε Ἀσώπιε, ὅτι μποροῦσα νὰ μιλῶ μαζί τους τὴ μητρικὴ γλῶσσα τους. Τώρα ὅμως δὲ θὰ μποροῦσα νὰ μιλήσω πολὺ Νέα Ἑλληνικά με συνοχή, ἀφοῦ ἔχω νὰ τὰ χρησιμοποιήσω σχεδὸν πιά ἕνα χρόνο.

Φροντίζετε τὴν ὑγεία σας, ἀγαπητὲ φίλε, με κάθε τρόπο, καὶ κρατηθεῖτε γιὰ τοὺς καλύτερους καιροὺς ποὺ δὲ θὰ λείψουν καὶ ποὺ θέλουμε νὰ τοὺς ζήσουμε μαζί.

Σᾶς χαιρετῶ με φιλία καὶ ἐκτίμηση

Βούτερβεκ

Οἱ Γερμανοὶ καθηγητὲς καὶ συνάμα φίλοι τοῦ Ἀσώπιου τὸν ἐκτιμοῦσαν καὶ πίστευαν στὶς ικανότητές του. Αὐτὸς πάλι ζητοῦσε τὴ γνώμη τους καὶ δεχόταν τὶς συμβουλές τους, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ γράμμα ποὺ τοῦ στέλνει ἀπὸ τὴ Γοτίγγη ὁ Huschke. Ὁ Ἀσώπιος βρίσκεται στὸ Βερολίνο. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἐπιστολὲς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Γερμανῶν γιὰ τὸν Ἀσώπιο εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μετὰ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Ἀσώπιος εἶναι γι αὐτοὺς ἕνα πρόσωπο προορισμένο νὰ παίξει κάποιο σοβαρὸ ρόλο στὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τῆς πατρίδας του. Ἔτσι, στὸ γράμμα του ὁ Husccke ἐκφράζει τὴ λύπη του γιὰ τὴ φοβερὴ καταστροφή τῆς Χίου: «... διαβάσαμε στὶς ἐφημερίδες γιὰ τὴν κακὴ μοίρα τῆς Χίου καὶ ἔτσι δὲν εἶχα διάθεση νὰ σᾶς γράψω γιατί δὲ θὰ μποροῦσα ν' ἀναφέρω τὴν πατρίδα σας χωρὶς νὰ θυμηθῶ τὴ φοβερὴ συμφορὰ της». Παρακάτω τοῦ εὐχεται νὰ βρεῖ καὶ ἐκεῖ ποὺ εἶναι κανοῦργιους φίλους, ποὺ νὰ ἐνδιαφέρονται καὶ γι αὐτὸν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν πατρίδα του. Ἡ φιλία θὰ εἶναι τότε ἀληθινή: «Καθὼς συλλογίζομαι ὅλα ὅσα ἤθελα νὰ σᾶς γράψω, συχνὰ ἀναρωτιόμουν ἂν ἔχετε κανένα ἐγκάρδιο φίλο ποὺ νὰ ἐνδιαφέρεται εἰλικρινὰ καὶ γιὰ σᾶς καὶ γιὰ τὴν πατρίδα σας, ποὺ νὰ μπορεῖτε νὰ συζητᾶτε μαζί του τόσο ζωντὰ ὅσο συζητούσαμε μαζί... Ὅπου καὶ νὰ πᾶτε νὰ προσπαθεῖτε πᾶν ἂπ' ὅλα νὰ κατακτᾶτε... πραγματικὸς φίλους, ἕνα Πάτροκλο σὰν Ἀχιλλέας... ἕνα Πυλάδην σὰν Ὀρέστης... Ποῦ σκέπτεστε ὅμως νὰ πᾶτε τώρα; ποῦ θὰ εἶναι ἡ μελλοντικὴ κατοικία σας; θέλω τώρα ν' ἀναπληρώσω αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶχα κάνει νωρίτερα, δηλαδὴ νὰ σᾶς πῶ τίς ἀπόψεις μου σ' αὐτὸ ποὺ με ρωτήσατε φιλικὰ, τί πρέπει νὰ πράττετε γιὰ καλύτερο, ἔστω καὶ ἂν εἶναι πιά ἄργα. Με κανένα τρόπο δὲ θὰ ἤθελα νὰ σᾶς ἀφήσω νὰ πᾶτε στὰ Ἴονια νησιά, γιατί ἡ περιγραφή τοῦ δεσποτισμοῦ τοῦ Maitland ποὺ διάβασα στὴ «Γενικὴ ἐφημερίδα» ἀπὸ τὸ «Πρωῖνὸ χρονικὸν»¹⁸ με γέμισε με τόση ἀπέχθεια γι αὐτὴ τὴν

18. Ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα «Morning Chronicle» ποὺ κυκλοφοροῦσε στὸ Λονδὶνο μετέφραζαν ἄρθρα γιὰ τὴ γερμανικὴ ἐφημερίδα «Allgemeine Zeitung».

κυβέρνηση... πού δὲ θὰ ἤθελα νὰ πατήσω τὸ πόδι μου ἐκεῖ. Ἔτσι λοιπὸν θὰ μπορούσατε νὰ διαλέξετε ἀνάμεσα στὸ Βερολίνο, τὸ Παρίσι καὶ τὴ βόρεια Ἰταλία.. Σᾶς συνιστῶ τὸ Παρίσι... Ἀπὸ κεῖ μπορείτε νὰ πᾶς παντοῦ, νὰ πληροφορηθεῖς πολὺ εὐκόλα καὶ γρήγορα ὅ,τι σ' ἐνδιαφέρει. Συνάμα θὰ εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ σᾶς νὰ γνωρίσετε καὶ τὴ γαλλικὴ νοοτροπία — μετὰ ἀπὸ τὴ σοβαρὴ γερμανικὴ — νὰ συναντήσετε πολλοὺς συμπατριῶτες σας καὶ νὰ ζήσετε κάτω ἀπὸ μιὰν ἀνθρώπινη κυβέρνηση.... Γράψτε μου σίγουρα, πρὶν ξεκινήσετε, πού θὰ πᾶτε... Θὰ μπορούσατε τώρα νὰ ρωτήσετε τι ἐλπίδες ἔχω γιὰ τὴν ὑπόθεσή σας. Βέβαια δὲν μπορῶ νὰ ἀμφιβάλλω ἀλλὰ οἱ προοπτικὲς εἶναι πολὺ σκοτεινές. Πιστεύω πὺς μόνο δυὸ πράγματα μποροῦν νὰ σώσουν τὴν Ἑλλάδα, μιὰ ἀποφασιστικὴ ἥττα τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ἡ ἐκρηξὴ τοῦ ρωσικοῦ πολέμου. Καὶ τὰ δυὸ δὲν ἔχουν ἀποφασιστεῖ ἀκόμη...».

Τὸ ἐπόμενο γράμμα τοῦ Huschke μὲ ἡμερομηνία 17 Νοεμβρίου 1822, εἶναι ἡ ἀπάντησή σὲ ἐπιστολὴ πού τοῦ ἔστειλε ὁ Ἀσώπιος μὲ τὸν καθηγητὴ Karl Otfried Müller ἀπὸ τὸ Παρίσι. Μὲ τὸν Müller ὁ Ἀσώπιος εἶχε φιλικὲς σχέσεις ἀπὸ τὸν καιρὸ πού σπούδαζε στὴ Γοτίγγη. Ὁ νεαρὸς καθηγητὴς εἶχε ἀνάμεσα στοὺς ἀκροατὲς του καὶ τὸν Ἀσώπιο πού μάλιστα τὸν συμπαθοῦσε καὶ τὸν βοηθοῦσε. Ἔτσι σὲ γράμμα πρὸς τοὺς γονεῖς του, τὸ 1820, διαβάζουμε: «Μ' εὐχαριστεῖ νὰ δέχομαι συχνὰ ἐπισκέψεις. Εἰδικὰ τὸν Ἀσώπιο, πού προορίζεται γιὰ καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κέρκυρας, τὸν βοήθησα καὶ τὸν συμβούλευσα, κι ἔτσι σκέπτομαι ἀπὸ τὴ Γοτίγγη νὰ διατηρήσω μιὰ σημαντικὴ σχέση μ' αὐτοὺς τοὺς ἄντρες»¹⁹. Ἐξάλλου δυὸ ἐπιστολικά σημειώματα τοῦ Müller πρὸς τὸν Ἀσώπιο, τὸν καιρὸ πού κ' οἱ δυὸ βρίσκονται στὸ Παρίσι, μαρτυροῦν τὴ φιλία τους. Οἱ δυὸ τους συνήθιζαν νὰ κάνουν περιπάτους στοὺς κήπους τοῦ Παρισιοῦ καὶ νὰ συζητοῦν²⁰. Στὰ δυὸ σύντομα γράμματα τοῦ Müller δὲν ὑπάρχει ἡμερομηνία. Στὸ ἓνα ὅμως δίπλα ἀπὸ τὸ ὄνομα καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ παραλήπτη — Monsieur le Professeur Asopios, rue de Colombar n. 25 — στὴν ταχυδρομικὴ σφραγίδα διακρίνεται καθαρὰ ἡ λέξη Octobre, δηλαδὴ ἡ ἡμερομηνία συμπίπτει μὲ τὶς πληροφορίες ὅτι ὁ Ἀσώπιος ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι τὸ φθινόπωρο τοῦ 1822.

Θὰ μοῦ κάνετε μεγάλη χάρις ἂν θέλατε νὰ ἔρθετε στὸ σπίτι μου αὔριο στὶς δεκάμισι, θὰ μπορούσαμε νὰ πᾶμε μαζὶ στὸ βοτανικὸ κήπο, πού ἔχω καὶ πολλὰ εἰσι-

19. Bl. K.O. Müller, *Lebensbild in Briefen an seine Eltern*, σ. 65.

20. Ὁ Karl Otfried Müller ἦταν ὁ πρῶτος μεγάλος Γερμανὸς ἀρχαιολόγος πού ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα, ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1840.

τήρια γιὰ νὰ τὰ δοῦμε ὅλα ἐκεῖ. Τότε θὰ μπορούσαμε συνάμα νὰ κουβεντιάσουμε καὶ γιὰ μερικά πράγματα.

Ἡ καλύτερα, μιὰ κι ὁ βοτανικὸς κήπος εἶναι πιὸ κοντὰ σὲ σᾶς παρὰ σὲ μένα, θὰ ξεκινήσω στὶς δεκάμιση καὶ θὰ βρίσκομαι σὲ σᾶς λίγο πρὶν τὶς ἑντεκα. Ὡστόσο ἐπιθυμῶ νὰ μοῦ ἀπαντήσετε μὲ δυὸ λόγια ἂν θέλετε. Θέλω νὰ σᾶς δῶ ἀκόμη ὅσο πιὸ πολὺ γίνεται.

Δικό σας
Κ.Ο. Μύλλερ

Δευτέρα βράδυ

Μὴ θυμώσετε, καλὲ μου φίλε, ποὺ δὲ σᾶς ἀπάντησα νωρίτερα. Ὅλη τὴν ἡμέρα...²¹ ἔμουν πολὺ φορτωμένος μὲ δουλειές. Μὲ τὸν περίπατο στὸ βασιλικὸ κήπο δὲν μπορούσα δυστυχῶς νὰ περιμένω, ὅπως θὰ σᾶς ἐξηγήσω καὶ προφορικά. Δυστυχῶς, αὐριο Τρίτη ἔχω νὰ φροντίσω πολλά, τὴν Τετάρτη ὅμως πρέπει νὰ ἰδωθοῦμε ὁπωσδήποτε.

Δικός σας
Κ.Ο. Μύλλερ

Τὸ γράμμα ποὺ ἔστειλε ὁ Κ. Ἀσώπιος στὸν Huschke ἀπὸ τὸ Παρίσι μὲ τὸν Müller δὲν τὸ ἔχουμε, ὑπάρχει ὅμως ἡ μαρτυρία στὴν ἀπάντηση τοῦ Huschke ποὺ γράφει: «Ξαναδιαβάζω τὸ γράμμα σας ποὺ τόσο γρήγορα μοῦ ἔφερε ὁ καθηγητὴς Müller». Φαίνεται πὼς ὁ Ἀσώπιος εἶχε ἐπηρεαστεῖ πολὺ ἀπ' τὸ γερμανικὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ ἀπ' τὴ γερμανικὴ νοοτροπία, ἂν κρίνουμε ἀπ' τὸ σχεδιάσμα τῆς ἐπιστολῆς του ποὺ θὰ ἀναφέρουμε παρακάτω, ἀλλὰ κι ἀπ' αὐτὸ τὸ γράμμα τοῦ Huschke: «Χάρηκα μ' ὅλη μου τὴν καρδιά ὅταν ὁ Müller μοῦ εἶπε ὅτι ξεχωρίζατε πολὺ χτυπητὰ ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες σας ποὺ βρίσκονται ἐκεῖ, μὲ τὴ γερμανικὴ σας ψυχροσύνη καὶ τὴ γερμανικὴ σας ἀπλότητα» Ὁ Huschke τοῦ θυμίζει διακριτικὰ καὶ τὸν ξεχωριστὸ φιλελληνισμὸ τῶν Γερμανῶν: «Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ βρήκατε κι ἐκεῖ πολιτικὴ συμπαράσταση στὴ μοίρα τῆς πατρίδος σας. Δύσκολα ὥστόσο νὰ εἶναι πιὸ θερμὴ καὶ πιὸ ἐμπρακτῇ. Ἄν τουλάχιστον ἡ Γαλλία δὲν κλείσει τὰ λιμάνια τῆς στοὺς Ἕλληνες ταξιδιωτὲς ἐλπίζω ἀκόμη μερικοὶ συμπατριῶτες σας νὰ σπεύσουν στὸν τόπο ποὺ οἱ ἄθωοι καλοῦν γιὰ προστασία καὶ συμπαράσταση ἐνάντια στὴν τυραννία.» Τώρα ὁ Huschke διαβλέπει πὼς ἡ θέση τοῦ Ἀσωπίου εἶναι πιὰ στὴν πατρίδα του καὶ τὸν προτρέπει νὰ ἐπιστρέψει: «Σᾶς συμβουλεύω, μόλις σᾶς τὸ ἐπιτρέψει ἡ μοίρα, νὰ γυρίσετε ὁπωσδήποτε στὴν πατρίδα σας καὶ νὰ δημιουργήσετε ἓνα ἐνεργὸ κύκλο γιὰ δράση».

21. Ἀκολουθοῦν δυὸ δυσανάγνωστες λέξεις.

“Άλλος ένας καθηγητής του Άσωπίου, ο διαπρεπής φιλόλογος F. A. Wolf (1759-1824), είχε φιλικές σχέσεις μαζί του και ήξερε τὰ σχέδιά του. Σὲ γράμμα πού τοῦ ἔστειλε στίς 30 Ἰουνίου 1822 διακρίνουμε τὸν ἐγκάρδιο τόνο καὶ τὴν ἐκτίμηση τοῦ δασκάλου πρὸς τὸ μαθητή²². Ὁ Ἀσώπιος συνήθιζε νὰ ἐπισκέπτεται συχνὰ τὸν Wolf ἀλλὰ τὸν τελευταῖο καιρὸ, ἐπειδὴ ἄργησε νὰ φανεῖ, ὁ Wolf ἀναγκάστηκε νὰ τοῦ γράψει: «Ἐπειδὴ τοὺς τελευταίους μῆνες πού βρισκομαι στὴν ἐξοχὴ μὲ ἐπισκέφτηκες τόσο σπάνια, εἶτε γιατί φοβόσουν γιὰ τὴν ὑγεία μου εἶτε γιατί σ’ ἐμπόδισε ἡ συνεχὴς παρακολούθηση [τῶν παραδόσεων] ἢ ἡ ζέστη, ἀπευθύνομαι ἐγὼ σὲ σένα πού, καθὼς ἀκούω, σύντομα θὰ φύγεις στὴν πατρίδα σου»²³. Ἀσφαλῶς ὁ Wolf, πού μὲ τὰ «Προλεγόμενα στὸν Ὅμηρον» (1795) ἔγινε ἡ ἀφορμὴ νὰ ξαναγεννηθεῖ στὰ νεώτερα χρόνια τὸ ὁμηρικὸ ζήτημα ἀλλὰ πού ἦταν καὶ γενικὰ μιὰ ἀπὸ τίς ἰθύνουσες μορφές στὰ κλασικὰ γράμματα σ’ ὅλο τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, θὰ εἶχε ἐπίδραση στὴ σκέψη τοῦ Ἀσωπίου²⁴.

Στὸ ἴδιο γράμμα ὁ Wolf ἐκφράζει τὴν αἰσιοδοξία του γιὰ τὴν καλὴ ἔκβαση τῶν πραγμάτων στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀκόμη ἐκδηλώνει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πρόθεση τοῦ Ἀσωπίου νὰ πάει στὴ Γαλλία. Τὸν ζηλεύει, γράφει, πού θὰ πάει στὸ Παρίσι, προπαντὸς πού θὰ συναντήσῃ ἐκεῖ τὸν Κοραῖ²⁵. «Σὲ ζηλεύω ὅχι τόσο γιὰ τ’ ἀξιοθαύμαστα σ’ αὐτὴ τὴν πόλιν ὅσο γιατί θὰ μπορέσεις νὰ δεῖς τὸν ἀξιοσέβαστο Κοραῖ πού

22. Τίς φιλικές σχέσεις τοῦ Wolf μὲ τὸν Ἀσώπιο δείχνει καὶ ἓνα σύντομο γράμμα τοῦ Wolf σὲ νέα ἐλληνικὴ γλώσσα πού δημοσίευσε ὁ Σ. Κουγέας, «Δύο ἐνδιαφέροντα κείμενα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τ. 6, 1955-56, σ. 154 ἐπ.

23. Τὸ γράμμα, σὲ λατινικὴ γλώσσα, περιλαμβάνεται στὴν τρίτομη συλλογὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Wolf, πού ἐπιμελήθηκε ὁ Siegfried Reiter, *Friedrich August Wolf. Ein Leben in Briefen*, Στουτγάρδη 1935, τ. Β', σ. 290 ἐπ.

24. Ὁ Wolf εἶχε τὴ δύναμη νὰ μεταδίδει τὴν ἐπιστημονικὴ του σκέψη. Ἡ θεωρία του ἀσφαλῶς εἶχε ἀντίκτυπο στὸ Ἑλλήνες φιλόλογους τῆς ἐποχῆς του καὶ μεταγενέστερα, ὅπως εἶναι γνωστό.

25. Γιὰ τίς σχέσεις τοῦ Κοραῖ μὲ τὸν Ἀσώπιο βλ. Σ. Κουγέα, «Ὁ Κοραῖς εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἀσωπίου», *Ἑλληνικά* τ. 6, 1933, σ. 55-77. Αὐτὸ τὸ γράμμα πού τὸ ἔγραψε ὁ Wolf δυὸ χρόνια πρὶν πεθάνει δείχνει τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸν Κοραῖ πού ὅμως ποτέ του δὲν τὸν συνάντησε. Ὁ Κοραῖς ἐκτιμοῦσε πολὺ τὸν Wolf. Γιὰ τὴ βολισσία ἐκδοση τῆς Ἰλιάδας πού ἔκαμε τὸ 1811 πῆρε τὸ κείμενο τῆς ἐκδοσης τοῦ Wolf. Οἱ σχέσεις τοῦ Κοραῖ μὲ τὸν Wolf δὲν ἔχουν ἐρευνηθεῖ ἀρκετά. Ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῖ πρὸς τὸν Wolf ἔχει ἀναδημοσιεύσει ὁ Φ. Ἡλιού, «Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ», *Ἑρᾶνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν*, Ἀθ. 1965, σσ. 81-139.

άν κι ώς τώρα δέν ἔχω δεῖ τὸ πρόσωπό του, συχνά ώστόσο τριγυρίζει μπροστά μου».

Όπως ἀναφέραμε, δέν ἔχουμε τίς ἐπιστολές τοῦ Ἀσωπίου πρὸς τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους του. Ἡ μόνη ἄμεση μαρτυρία εἶναι τὸ σχεδίασμα τῆς ἐπιστολῆς του πρὸς τὸ διάσημο φιλόλογο August Böckh²⁶. Παρ' ὅλο πὺν στὸ σχεδίασμα δέν ἀναγράφεται οὔτε τόπος οὔτε ἡμερομηνία, εἶναι βέβαιο πὼς τὸ καθαρογραμμένο τὸ ἔλαβε ὁ δάσκαλός του ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1822 ἀφοῦ ἔχουμε τὴν ἀπάντηση πρὸς τὸν Ἀσώπιο μὲ ἡμερομηνία 25 Δεκεμβρίου 1822²⁷. Δυὸ ἔμμεσες μαρτυρίες εἶναι ἡ ἐπόμενη ἐπιστολὴ τοῦ Böckh μὲ ἡμερομηνία 9 Μαρτίου 1823 ὅπου εὐχαριστεῖ τὸν Ἀσώπιο γιὰ τὸ γράμμα πὺν τοῦ ἔστειλε τὸν Ἰανουάριο, καὶ πολὺ ἀργότερα, τὸ 1827, ἡ μνεία τοῦ Ἀσωπίου σὲ γράμμα τοῦ Böckh πρὸς τὸν F. Welcker (1784-1868) πὺν κι αὐτὸς ὑπῆρξε καθηγητῆς του: «Μοῦ ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Ἀσώπιος γιὰ τίς καινούργιες ἐπιγραφές τοῦ Ἀθηναίου κυρίου Κυριάκου Πιττάκη... Ὁά προσπαθῆσω αὐτὲς τίς μέρες νὰ δῶ, τί μπορεῖ νὰ γίνει μέσω τοῦ Ἀσωπίου ἢ τοῦ κόμη Γκίλφορντ...»²⁸. Ὁ Ἀσώπιος, καθὼς δείχνει αὐτὴ ἡ περικοπῆ, διατηροῦσε τὴ φιλία του μὲ τὸν Böckh κι ὅταν γύρισε στὴν Ἑλλάδα. Ἡ σχέση τους ἄρχισε τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1821 ὅταν ὁ Ἀσώπιος πῆγε στὸ Βερολίνο γιὰ νὰ συνεχίσει ἐκεῖ τίς σπουδές του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1822 ὁ Ἀσώπιος ἀποφασίζει νὰ πάει στὸ Παρίσι. Τότε ὁ Böckh τοῦ ἔδωσε συστατικὴ ἐπιστολὴ²⁹, γραμμένη λατινικὰ στὶς 6 Αὐγούστου 1822 στὸ Βερολίνο. Ὁ Γερμανὸς φιλόλογος βεβαιώνει πὼς ὁ Ἀσώπιος παρακολούθησε τὰ μαθημάτὰ του ἐνάμιση χρόνο καὶ ἀναφέρει λεπτομερῶς τὴν ὕλη τῶν παραδόσεων. Ἡ ἐπίδοσις τοῦ Ἀσωπίου πὺν ἔλαβε μέρος καὶ στὶς φροντιστηριακὲς ἀσκήσεις ἦταν ἄριστη. Ὡστόσο ὁ Böckh δέν παραλείπει νὰ τονίσει πὼς καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν πανεπιστημιακὸ χῶρο εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει προσωπικὰ τὸν Ἑλληνα μαθητῆ του. Σὲ συχνές, ἰδιωτικὲς συνομιλίες, διαπίστωσε τὴ μεγάλη του μόρφωση ἀλλὰ καὶ τὸ ἥθος

26. Ἐνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπ' αὐτὸ τὸ σχεδίασμα παραθέτει ὁ Κουγέας, ὁ.π., σ. 68. Τὸ πρόχειρο τῆς ἐπιστολῆς εἶναι δυὸ μεγάλα φύλλα πυκνογραμμένα κι ἀπὸ τίς δυὸ μεριές. Τὸ μελάνι ἔχει διαπεράσει τίς σελίδες καὶ τὸ κείμενο εἶναι δυσανάγνωστο. Ὡστόσο τὰ γερμανικὰ τοῦ Ἀσωπίου εἶναι ἄψογα.

27. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Böckh ἀνταποκρίνεται ἀκόμη καὶ στὶς λεπτομέρειες στὸ σχεδίασμα τοῦ Ἀσωπίου.

28. Βλ. Max Hoffmann, *August Böckh Lebensbeschreibung und Auswahl aus seinem Wissenschaftlichen Briefwechsel*, Λειψία 1901, σ. 173.

29. Τὸ κύρος τοῦ Böckh πὺν ἦταν διάσημος σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς θὰ διευκόλυνε τὸν Ἀσώπιο στὸ Παρίσι.

και τη χάρη του. Για όλα αυτά πιστεύει πώς ο 'Ασώπιος θα είναι χρήσιμος και για την πατρίδα του και για τα γράμματα.

Το σχεδιάσμα της έπιστολής του Κωνσταντίνου 'Ασωπίου δείχνει έντονα τη γερμανική έπιρροή στον τρόπο της σκέψης του και τις προτιμήσεις του, πράγμα που κι ο ίδιος παραδέχεται άπροκάλυπτα. Όμολογεί πώς δέν του άρέσει ο τρόπος που καλλιεργοϋν τα κλασικά γράμματα στο Παρίσι, αλλά και το Λονδίνο δέν το έγκρίνει για τους "Έλληνες που θέλουν να σπουδάσουν φιλολογία. Έτσι, γράφει στον Böekh, πώς πήρε το θάρρος να του στείλει στη Γερμανία ένα νεαρό συμπατριώτη του για να σπουδάσει εκεί. Αυτός ο "Έλληνας αήθελε να σπουδάσει φιλολογία στο Λονδίνο. Όταν όμως του περίγραψα την κατάσταση των φιλολογικών σπουδών στην Άγγλία και τη Γερμανία, όσο πιο καλά μπορούσα, άρχισε ν' αλλάζει γνώμη και να προτιμάει τη Γερμανία μας από τη Μεγάλη Βρετανία, που κατά τ' άλλα είναι πλούσια. Τότε του έδωσα κι εγώ ένα συστατικό γραμματάκι». Παρακάτω περιγράφει τις παραδόσεις που παρακολουθούσε και συμπεραίνει πώς, παρ' όλο που κι εκεί διδάσκουν ώραϊα πράγματα κ' υπάρχουν πολλά μέσα για να μορφωθείς, αυτός προτιμάει τη γερμανική μέθοδο. Στο Παρίσι δέ διδάσκουν πολύ τους άρχαίους συγγραφείς, «οί πιο πολλοί άσχολοϋνται με τη γαλλική λογοτεχνία... μόνον ο Boissonade διδάσκει δυο φορές την εβδομάδα Λυκοϋργο».

"Ενα μεγάλο μέρος σ' αυτό το σχεδιάσμα παίρνουν οί πληροφορίες για τις άρχαϊες έλληνικές έπιγραφές που άκριβώς εκείνο τον καιρό συγκεντρώνει κι ετοίμαζε ο Böekh για να τις παρουσιάσει άργότερα στη μνημειώδη συλλογή του. Οί έμπιστοι μαθητές του τον βοηθοϋσαν. Κι ο 'Ασώπιος ανήκε σ' αυτούς: «Ενώ μοίραζα στο Λονδίνο την άγγελία σας για το 'Θησαυρό των Έπιγραφών', παρακάλεσα το φίλο μου το Σχινά ν' αντιγράψει τις έπιγραφές, στο σπίτι του κόμη Γκίλφορντ, και να σās τις στείλει». Ο 'Ασώπιος τελειώνει το γράμμα του γράφοντας χαρκτηριστικά για την πατρίδα του: «Τα πράγματα στην Έλλάδα φαίνεται πώς δέν πηγαίνουν άσχημα... Οί Άγγλοι ύπόσχονται τη συνηθισμένη τους βοήθεια αλλά με όρους, όπως ο διάβολος στον 'Ιησού Χριστό...».

Ο Böekh του άπαντάει πολύ γρήγορα σ' αυτό το γράμμα. Ο τόνος του είναι έγκάρδιος κι ο τρόπος που του εκθέτει τα έπιστημονικά θέματα που τον άπασχολοϋν δείχνει πώς ο 'Ασώπιος είχε κερδίσει την ίσοτιμία, τη φιλία και την αγάπη του δασκάλου του. Ακόμη φανερώνει το μεγάλο

ένδιαφέρον του Böckh για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα και τις ελπίδες του για την αναγέννησή της³⁰.

Το γράμμα σας, αγαπητέ Ασώπιε, πού το έλαβα την περασμένη εβδομάδα, μου έδωσε πολλή χαρά, γιατί ενδιαφέρομαι και για σās προσωπικά και για την πατρίδα σας³¹. Με την πατρίδα σας μου φαίνεται πώς τὰ πράγματα πηγαίνουν άρκετὰ καλὰ τώρα. Η νέα πυρπόληση τῆς ναυαρχίδας τοῦ Καπουδάν Πασᾶ εἶναι πραγματικά αξιοθαύμαστη καὶ με τὸ ρυθμὸ πὸν μεγαλώνουν οἱ ἐπιτυχίες θὰ γίνει καὶ ἡ διάθεση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων πὺ εὐνοϊκή. Η ἀποτυχία νὰ ὑποδουλώσουν τὸ Μωριά εἶναι ἀρκετὴ ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἐλληνικὴ δύναμη ἀσφαλῶς ἔχει σταθεροποιηθεῖ πιά, πὺ πολὺ ἀπ' ὅτι νομίζαμε, καὶ ὁρισμένα σημάδια μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ υποθέσουμε πὺ οἱ Εὐρωπαϊκὲς Αὐλὲς θὰ υἱοθετήσουν μιὰν ἄλλη πολιτικὴ. Μπορεῖ ἡ Ἑλλάδα νὰ εἶναι ἐλεύθερη σὲ πέντε χρόνια, καὶ οἱ ἄγροί της νὰ ἔχουν λιπανθεῖ με τὴν ὥραιότερη παιδεία, πρᾶγμα πὸν σπάνια συμβαίνει ἀνάμικτα. Ἐλπίζω πὺ πολὺ παρὰ ποτέ.

Ὁ Σκωτσέζος ἀνατολιστὴς πὸν μοῦ γράφετε ἦρθε ἐδῶ ὅταν ἔλειπα ταξίδι. Κι ὁ συμπατριώτης σας ἀπὸ τῆ Σμύρνη πὸν μοῦ γράψατε γι αὐτόν, οὔτε ἦρθε ἐδῶ οὔτε μοῦ ἔστειλε τίποτε ἐπιγραφές. Ἐὰν ἔχετε τὴν εὐκαιρία νὰ τοῦ ἐπιδώσετε μιὰ ἐπιστολή, σās παρακαλῶ νὰ τοῦ ἐπαναλάβετε τὴν παράκληση νὰ μοῦ στείλει ἀντίγραφα ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές. Ὅταν θὰ γυρίσει ὁ κόμης Γκίλφορντ ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Ἰονίου καὶ φέρει ἀπὸ κεῖ τίποτε καινούργιο, πρᾶγμα πὸν εἶναι δυνατὸ, θὰ σās ἦταν βέβαια εὐκόλο νὰ τὸν παρακαλέσετε ἐκ μέρους μου νὰ μοῦ στείλει ἀντίγραφα. Τώρα λογαριάζω, τὸ ἐρχόμενο καλοκαίρι, νὰ ἔχω προχωρήσει τόσο τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν πὸν νὰ μπορέσω ν' ἀρχίσω τὸ τύπωμα, καὶ τότε θὰ κοιτάξω νὰ στείλω ἐγκαίρως ἓνα ἀντίτυπο στὴν Ἑλλάδα, τουλάχιστον στὴν Κέρκυρα, ὅπου ὑπάρχει ἡ Ἰωνίος Ἀκαδημία, ἔστω κατ' ὄνομα, ἂν λειτουργεῖ ἢ ὄχι δὲν τὸ ξέρω. Περίμενα νὰ σās ξανασυναντήσω στὴ Χαϊδελβέργη. Στὸ ταξίδι πέρασα τὴν πρώτη νύχτα σ' ἓνα μικρὸ μέρος τῆς Ἑσσης, μετὰ τὸ Eisenach, στὸ Schlüchtern. Ἐκεῖ, στὸ βιβλίο τῶν ξένων, διάβασα ὅτι λίγο πρὶν βρισκόσασταν ἐκεῖ, κι ὅλο πὺ πολὺ εἶχα τὴν ἐλπίδα νὰ σās ξανασυναντήσω ἀργότερα. Ὅμως ἀντὶ γιὰ σās βρῆκα ἓνα πολὺ ἱκανὸ Ἑλληνα, τὸ Βλαστὸ³² ἀπὸ τὴ Χίο, πὸν ἐρχόταν συχνὰ στὸν ἀδερφό μου, πὸν εἶναι ἐκεῖ γιὰ τρὸς.

30. Τὸ γράμμα δημοσιεύεται ἐδῶ σὲ μετάφραση. Τὸ πρωτότυπο στὸ Παράρτημα, πὺ κάτω, σ. 177 κέ.

31. Τὸ ενδιαφέρον του γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν πίστη του στοὺς Ἕλληνες τὰ ἐκφράζει ὁ Böckh καὶ σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Thiersch, στίς 10 Ἀπριλίου 1821· βλ. Max Hoffmann, ὁ.π., σ. 248: «...Φαίνεται πὺς ἦρθε ὁ καιρὸς πὸν οἱ Ἕλληνες θ' ἀντρεωθοῦν. Ἄν εἶχαν καὶ ἐξωτερικὴ ὑποστήριξη, πὸν ὅμως δύσκολα θὰ τὴν ἔχουν, ἀσφαλῶς θὰ μπορούσαν τώρα ν' ἀποτινάζουν τὸ ζυγὸ. Οἱ Ἕλληνες πὸν σπουδάζουν ἐδῶ ἔχουν μεγάλο ἐνθουσιασμὸ καὶ φεύγουν γιὰ τὸν πατριωτικὸ στρατὸ τους». Με τὸ ἴδιο πνεῦμα γράφει ὁ K. O. Müller στὸν Böckh δυὸ μέρη ἀργότερα, στίς 12 Ἀπριλίου· βλ. *Briefwechsel zwischen August Böckh und Karl Otfried Müller*, Λειψία 1883, σ. 69.

32. Δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς γιὰ ποῖον Βλαστὸ πρόκειται. Πάντως ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ σπούδαζε Νομικὰ στὴ Χαϊδελβέργη ὁ Πέτρος Βλαστὸς ἀπὸ τὴ Χίο, ὅπως

Σας εύχομαι να έχει καλύτερεψει λίγο ή υγεία σας. "Όταν θα ξαναπάτε στο κλίμα της πατρίδας σας θα γίνετε πάλι ασφαλῶς τελείως καλά. Είμαι περιεργός να μάθω τη γνώμη σας για τη γαλλική λογιосύνη, ἀφοῦ πρώτα μάθετε κι ἐσεῖς τίποτε σχετικό³³. Δέν τούς καταφρονῶ τούς Γάλλους, ξέρουν νά τά καλλωπίζουν ὅλα. "Όστόσο ὅ,τι ξαναδιάβασα, τίς πιά πολλές φορές, ἀσφαλῶς δέν έχει βάθος, κι οὔτε ἔχουν μιὰ ζωντανή θεώρηση τῆς ἀρχαιότητος³⁴. Νά ἐπισκεφθεῖτε βέβαια ξανά τόν Hase³⁵. Μοῦ ὑποσχέθηκε πολὺ φιλικὰ ὅτι εἶναι πρόθυμος νά σᾶς βοηθήσει μὲ κάθε τρόπο καὶ πάντα μάθαινα ὅτι βοηθαίει πολὺ τούς ξένους. Στὴ Γερμανία δέν ἔχουν ἐκδοθεῖ πολλὰ πράγματα πού θά μπορούσα νά σᾶς τὰ συστήσω, ὅσο μπορῶ νά θυμηθῶ τώρα. "Ένα καλὸ βιβλίο ἀλλὰ λίγο συμπιληματικό, γραμμένο ὅχι μὲ πολὺ πνεῦμα, εἶναι τοῦ Tittmann γιὰ τὰ ἑλληνικὰ συντάγματα, πού πρέπει βέβαια νά τὸ δεῖτε. Μπορεῖ κιόλας νά τὸ εἶχατε δεῖ ἐδῶ. "Ο Mannert ἔχει ἐκδῶσει τὸ 8. μέρος τῆς Γεωγραφίας του πού περιλαμβάνει τὴν Ἑλλάδα. "Ο Siebelis δημοσίευσε τὸν πρῶτο τόμο ἀπὸ τῆς μεγάλης ἐκδοσῆς τοῦ Πανσανία. Μιὰ συλλογὴ μὲ πολὺ κόπο. "Ο κατημένος ὁ Dissen³⁶ εἶναι πολὺ ἄρρωστος, καθὼς μαθαίνω. "Υποφέρει ἀπὸ ἀρθριτικά καὶ ἀνησυχοῦν πολὺ γι' αὐτόν. "Έχει ἐξασθενήσει πάρα πολὺ καὶ δέν μπορεῖ ν' ἀντέξει ἀπολύτως τίποτε.

Πρὶν φύγετε, μοῦ ὑποσχέθηκατε πολὺ φιλικὰ πῶς ἂν μπορούσατε νά μοῦ κάνετε κάποια χάρη στὸ Παρίσι θά τὸ κάνετε μὲ χαρά.

"Ο Müller μοῦ τὰ φρόντισε σχεδὸν ὅλα ὅσα μπορούσα νά περιμένω κι ὅ,τι περνοῦσε ἀπ' τὸ χέρι μου. Μόνον ἀπὸ τίς ἐπιγραφές τοῦ κόμη Choiseul-Gouffier μοῦ λείπουν ἀκόμη τέσσερις, ἀπ' αὐτὰς ἐνδιαφέρομαι ἰδιαιτέρα γιὰ τὴ μία. Στὸν κατάλογο αὐτῆς τῆς συλλογῆς τοῦ Dubois εἶναι οἱ ἀριθμοὶ 181, 183, 201, 234. "Απ' ὅ,τι μπορῶ νά διαπιστώσω τίς ἐπιγραφές αὐτὰς τίς ἀγόρασε ὁ κόμης Pourtales. Πιὸ πολὺ ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὸν ἀριθμὸ 181: «Deux fragments précieux inscription sur les revenus publics du peuple Athénien», ἓνα πόντο ὕψος κι ἓνα πῶδι πλάτος. "Αν μπορούσατε λοιπὸν νά μοῦ τίς προμηθεύσετε θά σᾶς ἔχουν πολὺ ὑποχρεωμένος. "Ίσως θά μπορούσε νά σᾶς συμβουλευθεῖ ὁ Hase, γι' αὐτὸ σᾶς παρακαλῶ νά μιλήσετε μαζί του. Αὐτὸ κυρίως πού θά ἤθελα τώρα εἶναι τὸ ἐξῆς: ὁ κόμης Clarac³⁷, συντηρητῆς τῶν ἀρχαιοτήτων στὸ Βασιλικὸ Μουσεῖο, ἔχει ἀντίγραφα ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πού σᾶς ἀνέφερα καὶ ὑποσχέθηκε στὸ Müller νά μοῦ τίς δώσει, ἂν τυχὸν δέν

διαπιστώσαμε σὲ ἀνέκδοτο κατάλογο τῶν Ἑλλήνων φοιτητῶν στὴ Χαϊδελεβέργη (1820-1867), πού βρήκαμε στὰ κατάλοιπα τοῦ "Ιωνος Κοντιάδη.

33. "Ο "Ασώπιος τοῦ εἶχε γράψει ἀρκετὰ γιὰ τούς Γάλλους, ὅπως δείχνει τὸ σχεδιάσμα, ὅμως δέν εἶχε ἀρχίσει νά παρακολουθεῖ συστηματικὰ τίς παραδόσεις στὸ Πανεπιστήμιο.

34. Βλ. τὴ σῆμ. 6.

35. Πρόκειται γιὰ τὸν K.B. Hase (πβ. I. Καλλιτσουνάκης «Α. Κοραῆς καὶ K.B. Hase» *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 8, 1933, σσ. 49-69).

36. "Ο L. Dissen, πού τὸν ἀναφέρουν καὶ ὁ Böckh καὶ ὁ Huschke ἀνῆκε στὸ φιλικὸ κύκλο τοῦ "Ασωπίου.

37. "Ο κόμης Clarac ἀρνήθηκε νά δώσει τίς ἐπιγραφές, ὅπως ἔγραψε ὁ Böckh πρὸς τὸν Müller στίς 20 Φεβρουαρίου 1823: «"Ο κόμης Clarac εἶπε στὸν "Ασώπιο πῶς δέν μπορεῖ νά δώσει τίς ἐπιγραφές»· βλ. *Briefwechsel zwischen August Böckh und Karl Otfried Müller*, ὁ.π., σ. 125.

είναι τυπωμένες στον κατάλογο του Dubois. Σας έσωκλείω λοιπόν ένα γράμμα για τον κόμη Clarac και σας παρακαλώ να του το επιδώσετε αυτοπροσώπως. Ο κύριος κόμης δε χρειάζεται να λάβει τον κόπο να μου άπαντήσει. Αν είχε μόνο την καλοσύνη, να δώσει σε σας τα αντίγραφα ή να σας επιτρέψει να τις αντιγράψετε από τις δικές του. Όπως σας είπα πρόκειται μόνο για τις επιγραφές που έχει ο κόμης Pourtalès και δεν είναι μεγάλες. Δε θα σας κάνει κόπο να μου τις αντιγράψετε. Πάντως, σας παρακαλώ να μου άπαντήσετε πολύ σύντομα για να δω αν γίνεται τίποτε μ' αυτόν τον τρόπο, ή, αν πρέπει, να βρω άλλο. Στέλνετε τα γράμματα χωρίς γραμματόσημα μόνο με τη διεύθυνσή μου, αλλά να προσθέσετε: «Pour l'Academie Royale des Sciences à Berlin».

Έχετε γιιά, καλέ μου Άσώπιε, και γράψτε μου πάλι γρήγορα σας παρακαλώ.

Έγκάρδια δικός σας

Μπαϊν

Βερολίνο 25 Δεκεμβρίου 1822

Άφου είχα κλείσει το γράμμα, μου έρχεται ένας Έλληνας από την Κωνσταντινούπολη που τον λένε κι αυτόν Σχινά και είναι συγγενής του δρ. Σχινά. Μοιάζει πολύ διαβασμένος. Έπειδή δεν ξέρει γερμανικά μιλάμε ελληνικά και γαλλικά άνακατεμένα. Με τ'άρχαϊα ελληνικά τα καταφέρνουμε κ' οι δυο έπειδή «πρός ταύτην την χρῆσιν» χρησιμοποιώ τη σύγχρονη προφορά, όσο μπορώ να τα καταφέρω αυτή τη στιγμή.

Στο επόμενο γράμμα του Böckh με ήμερομηνία 9 Μαρτίου 1823 το κύριο θέμα είναι οι επιγραφές, που προσπαθούσε να συγκεντρώσει για τη συλλογή που ετοίμαζε. Σ' αυτή την προσπάθεια θα τον βοηθήσει και ο Άσώπιος³⁸.

Δουλειές που είχαν συσσωρευτεί, αγαπητέ Άσώπιε, μου επιτρέπουν μόλις σήμερα ν' άπαντήσω λίγα λόγια στο φιλικό σας γράμμα από τις 22 Ιανουαρίου. Όστόσο δε θέλω ν' άναβάλω άλλο την άπάντησή γιατί την έχω κιόλας άναβάλει πολύ. Πρώτα σας ευχαριστώ θερμά για τους κόπους σας με τον ευγενέστατο κόμη Clarac, που άμέσως από την άρχή σκέφτηκα ότι θα έκανε αυτό που έκανε, ή καλύτερα, ότι δεν θα έκανε τίποτε. Βρήκα ένα άλλο δρόμο, παρακάλεσα τον ύπουργό Wilh. v. Humboldt να μου εξασφαλίσει τις επιγραφές μέσω του άδερφού του, του κυρίου Alexander v. Humboldt στο Παρίσι, και δεν άμφιβάλλω ότι το κύρος του θα μου άνοίξει το δρόμο είτε για τα αντίγραφα του Clarac είτε για τις πέτρες του κόμη Pourtalès. Αν είναι άπαραίτητο να καταφύγουμε στις ίδιες τις πέτρες, τότε πρέπει να κάνω χρήση της καλοσύνης σας. Έστειλα δηλαδή στον ύπουργό v. Humboldt την περιγραφή από τις τέσσερις επιγραφές και συνάμα του είπα ότι, αν χρειαστεί να αντιγράψουμε από τις πέτρες, θα λάβετε έσεϊς τον κόπο να το κάμετε για χάρη μου. Έδωσα και τη διεύθυνση του σπιτιού σας, γι αυτό ο κύριος Alex. v. Humboldt θα στείλει να σας βρεί, αν σας χρειαστεί. Έπειδή μπορεί να σας ευχαριστήσει να

38. Το γράμμα δημοσιεύεται έδω σε μετάφραση. Το πρωτότυπο, στο Παράρτημα, σσ. 180 κέ.

γνωρίσετε αὐτὸν τὸν κοσμοζακουσμένο ἄντρα, ἂν δὲν σᾶς καλέσει αὐτός, ὕστερα ἀπὸ λίγο καιρὸ, ἴσως πᾶτε ἐσεῖς. "Ἄν τυχὸν μοῦ ἀντιγράψετε ἐσεῖς τὶς ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὶς πέτρες, τότε παρακαλῶ 1) νὰ ἀντιγράψετε τὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς ὅσο τὸ δυνατό πὺν καθαρὰ, ὅπως εἶναι πάνω στὶς πέτρες, καθὼς καὶ τῇ στίξῃ. 2) Νὰ περιγράψετε ἀκριβῶς τὰ κενὰ καὶ γενικὰ νὰ τοποθετήσετε τὰ γράμματα τὸ ἓνα σὲ σχέση μετὰ τὸ ἄλλο, ὅπως εἶναι στὶς πέτρες. 3) Τὸ σχῆμα τῆς πέτρας, τὰ κενὰ καὶ τὸ περίγραμμά ἀπὸ τὸ κομμάτι τῆς πέτρας ποὺ λείπει νὰ τὰ περιγράψετε πρόχειρα γιὰ νὰ μπορέσω νὰ κρίνω πῶς θὰ γίνουν οἱ συμπληρώσεις. "Ὅ,τι ἄλλο μορεῖτε νὰ μοῦ προσφέρετε, ὅπως λέτε στὸ γράμμα σας, θὰ τὸ δεχτῶ μ' εὐγνωμοσύνη. "Ἀμφιβάλλω ἂν θὰ μπορέσω νὰ ἔχω τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ βρέθηκαν στὰ Ἀβρούζια ὄρη. Δὲν μπορῶ νὰ ξέρω ἀκριβῶς τόσο πολλὰς ποὺ εἶναι. "Ἄν τὶς ἔχετε, σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ τὶς στείλετε. Τὰ «ταξίδια» τοῦ Riedesel τὰ ἔχω στὸν κατάλογό μου γιὰ νὰ κάνω περικοπές, δὲν μπόρεσα ἀκόμη νὰ τὰ ἀρχίσω. Γνωρίζετε τὸν Πετριτσόπουλο ἀπ' τῇ Λευκάδα, ποὺ μένει ἡ ἔμμενε ἄλλοτε στὴ Φλωρεντία; Αὐτὸς πρέπει νὰ ἔχει ἐπιγραφὰς. Λυπᾶμαι ὅμως γιατί εἶναι κακὸς συμπατριώτης σας. Πρόσφατα, διάβασα πάλι τὴν Ἱστορία του γιὰ τῇ Λευκάδα κ' ὕστερα ἀπὸ πολλὰς ἔρευνες, ἀνακάλυψα ἐπιτέλους ὅτι εἶναι ἓνας ἀθεράπευτος καὶ ἀδιάντροπος πλαστογράφος. "Ὅλη σχεδὸν ἡ Ἱστορία τῆς Λευκάδας εἶναι μιὰ ἀδιάντροπη, σκόπιμη ἐπινόηση. "Ακόμη καὶ τὰ βιβλία ποὺ ἐπικαλεῖται εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος δικὰς του ψευδολογίας.

Δὲν εἶμαι κατατοπισμένος στὴ βιβλιογραφία γιὰ τῇ Μεταρρύθμιση. Πάντως, ἓνα καλὸ βιβλίο εἶναι ἡ Ἱστορία τῆς Μεταρρύθμισης τοῦ Marheinecke 27,80³⁹ γιατί ἀντλεῖ ἀπ' τὶς πηγές, καὶ τὶς περισσότερες φορές περιέχει τὰ ἴδια τὰ λόγια ἐκείνων ποὺ ἔδρασαν στὴ Μεταρρύθμιση. Δὲ θὰ θέλατε βέβαια ν' ἀρχίσετε ἀγώνα μετὰ τὸν ἐλληνικὸ κλῆρο;

Σᾶς ἐσωκλείω κάτι μικρὸ, δικό μου, ἀφοῦ δὲν ἔχω τίποτε μεγαλύτερο, ἓνα πρόλογο στὸν κατάλογο τῶν μαθημάτων μου. Εἶναι ἀπλῶς ἀντίγραφο ἀπ' τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια, γιατί ὁ κατάλογος δὲν εἶναι ἀκόμη ἑτοιμος. Χαιρετίζετε τὸν Hase, ἂν τὸν δεῖτε, καὶ γράψτε μου πάλι γρήγορα.

Μὲ ὅλη μου τὴν καρδιά
ὅπως πάντα δικὸς σας

Μπαϊκ

Βερολίνο 9 Μαρτίου 1823

Ὁ Ἀσώπιος διατήρησε πάντα τὶς φιλικὰς σχέσεις μετὰ τοὺς Γερμανοὺς δασκάλους καὶ φίλους του. Ὁ καθηγητὴς του Welcker στὸ ἡμερολόγιό του ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα, γράφει στὶς 23 Ἰανουαρίου 1842: «...Μὲ πῆγε στὸν κύριο Ἀσώπιο, τὸ μαθητὴ μου στὴ Γοτίγγη, ποὺ κάποτε μετὰ ἐπισκέφτηκε καὶ στὴν Βόννη, ποὺ μιλάει ἀκόμη πολὺ καλὰ Γερμανικά»⁴⁰. Ὡστόσο κ' ἡ ἐπιρροή τῶν Γερμανῶν φιλολόγων στὴ σκέψη του ἐξακολούθησε ἀκόμη κι ὅταν δίδασκε, καθηγητὴς πιά στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὸ 1842. Ἐτσι τὸ χειμῶνα τοῦ 1843 ποὺ

39. Ὁ ἀριθμὸς σημαίνει τὴν τιμὴ τοῦ βιβλίου.

40. Βλ. τὸ ἡμερολόγιό τοῦ F. Welcker, *Tagebuch einer griechischen Reise*, Βερολίνο 1865, σ. 17.

δίδασκε Πίνδαρο, χρησιμοποίησε για τις παραδόσεις του τις εργασίες του Thiersch και του Böckh, όπως μᾶς πληροφορεῖ ἕνας ἀνώνυμος ἀρθρογράφος σὲ γερμανικό, φιλολογικὸ περιοδικό, τὸ 1859⁴¹: «... Ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κοραῆ... θεωρεῖται κι ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες ὁ κορυφαῖος ἀνάμεσα στοὺς σημερινούς Ἕλληνες φιλόλογους». Ὁ ἀρθρογράφος ἀφοῦ δώσει λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς σπουδές, τὰ δημοσιεύματα καὶ τὴν πανεπιστημιακὴ δράση τοῦ Ἀσωπίου, συνεχίζει: σὲ μιὰ αἰσαγωγή στὶς παραδόσεις του γιὰ τὸν Πίνδαρο, τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1842-43... χρησιμοποίησε τὶς εργασίες τοῦ Thiersch καὶ τοῦ Böckh, συνάμα ὅμως ἀξιοποίησε καὶ τὶς ἀσυνήθιστα πλούσιες καὶ πολὺπλευρες γνώσεις ποὺ ἔχει».

Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ εἶδαμε μᾶς προσφέρουν χρήσιμο ὕλικό, ποὺ ἂν συμπληρωθεῖ μὲ μιὰ λεπτομερεῖ ἔρευνα, πιθανὸν νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν ἄποψη πὼς ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἀνθίσε στὸ φῶς τῶν γαλλικῶν γραμμάτων».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΤΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

1. F. Bouterwek πρὸς Κ. Ἀσώπιο (27 Μαρτίου 1821)

An Herrn Asopius

Göttingen d. 27. März, 1821

Ehe Sie uns verlassen, werthgeschätzter Freund, muss ich Ihnen noch schriftlich und im Zusammenhange meine Gedanken über einen Gegenstand mittheilen, über den wir uns so oft in freundschaftlichen Gesprächen unterhalten haben. Seitdem ich durch Sie die gegenwärtige Sprache Ihrer Nation einigermaßen kennen gelernt habe; und seitdem ich selbst ein Zeuge des Eifers und des Fleisses geworden bin, durch welchen die bei uns studierenden jungen Griechen eben so vortheilhaft als durch ihr sittliches Betragen sich aus-

⁴¹ *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik*, Zweite Abtheilung, 5. Jahrgang, 1859, σ. 311. Στὸ ἴδιο ἄρθρο, μὲ τίτλο «Literarisches aus Griechenland», ὁ ἀνώνυμος ἀρθρογράφος δίνει μιὰ κριτικὴ περιγραφή τῶν κλασικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα, γράφει γιὰ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο ἀρκετῶν ἀκόμη λογίων, ὅπως τοῦ Θ. Μανούση, τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου καὶ τοῦ Στ. Κουμανούδη, καὶ κάνει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση στὸ ποίημα τοῦ Κουμανούδη «Στράτις Καλοπλίχειρος».

zeichnen; seit dieser Zeit zweifle ich nicht mehr, dass die schönen Hoffnungen des edelsten Theils Ihrer Nation in Erfüllung gehen werden. Aber welche Art von Geistesbildung dem wiederauflebenden Griechenland zu Theil wird, hängt nicht allein von dem Fleisse und Eifer Ihrer studierenden Jünglinge ab; es kommt dabei vieles noch auf die Wege an, denen sie folgen werden. Ich rechne darauf, dass Ihre Nation keine der gebildeten europäischen Nationen ausschliesslich sich zum Muster wählen wird. Sie müssen von Allen zu lernen suchen, was lernenswerth ist. Aber eben deswegen ist nicht gleichgültig, welche Kenntnisse die jungen Griechen bei dieser, oder jener Nation vorzüglich zu finden glauben. Von einer anderen Seite hängt mit den Fortschritten der Geistesbildung Ihrer Nation auch die Form zusammen, die Ihre Muttersprache erhalten wird. Was ich Ihnen, werthgeschätzter Freund, über Beides, über die wissenschaftlichen Studien und über die Vervollkommenung der Sprache der mir so lieb gewordenen Nachkommen der alten Hellenen zu sagen habe, ist nur die Stimme eines Freundes aus der Ferne. Die schon gebildeten Männer in Ihrem Vaterlande müssen besser, als ich, beurtheilen, woran ihnen am meisten gelegen ist. Aber auch ein Rath aus der Ferne ist zuweilen willkommen.

Ich glaube, die Wissenschaften in Beziehung auf Nationalbildung unter zwei Abtheilungen bringen zu müssen. In die erste Abtheilung stelle ich diejenigen Wissenschaften, die nur den Verstand beschäftigen und zugleich von mannigfaltigem Nutzen für das gemeine Leben sind, aber auf die moralische und aesthetische Bildung einer Nation einen mittelbaren Einfluss haben. Dahin gehören die mathematischen und physicalischen Wissenschaften. In die zweite Abtheilung stelle ich diejenigen, die das ganze geistige Leben des Menschen berühren, und deswegen auch, wenn sie richtig behandelt werden, unmittelbar in die herrschende Denkart und in die Sitten des ganzen Volks übergehen können. Daher gehört nicht nur die eigentliche Philosophie, die diesen Namen erst dann verdient, wenn sie bei logischen und metaphysischen Speculationen nicht stehen bleibt und besonders die allgemeinen Begriffe der Moral, des Naturrechts, der Politik, und eine vernünftige Religion aufklärt; auch die Aesthetik darf in dieser Classe der Wissenschaften unmittelbar neben die Philosophie gestellt oder als ein Theil der Philosophie angesehen werden. Einen ähnlichen Einfluss auf die Sitten erhält das Studium der Staats- und Welt-

Geschichte, wenn es nicht zur geistloser Gedächtnissache gemacht wird. Die Geschichte der schönen Kunst und Litteratur muss in derselben Beziehung an die Staats — und Welt — Geschichte sich anschliessen. Die philologischen Wissenschaften gehören ebenfalls hierher wegen der engen Verbindung, in welcher sie mit der Poetik und Rhetorik, also mit den aesthetischen Wissenschaften, stehen. Überdies ist die altgriechische und römische Philologie der Schlüssel zu Allem, was uns von den grossen Gesinnungen und Thaten der alten Griechen und Römer und von der classischen Bildung ihres Geschmacks in ihren Schriften übrig geblieben ist.

Wenn Sie mich fragen, nach welchem Lande von Europa Ihre wissbegierigen Jünglinge reisen sollen, so kann die Antwort nicht dieselbe seyn, je nachdem von dieser oder von jener Wissenschaft, der ein junger Mann sich besonders widmen will, die Rede ist. Nach England zu reisen würde ich der studierenden griechischen Jugend überhaupt nicht rathen weil die besondere Einrichtung der englischen Universitäten den Fremden zu viele Hindernisse in den Weg legt. Wer besonders Mathematik und Naturwissenschaften studieren will (zu den Naturwissenschaften zähle ich auch die Arzneiwissenschaft) der kann schon in Italien treffliche Lehrer und Institute finden; eben so, oder noch mehr in Frankreich. Auch in Deutschland werden, wie Sie wissen, die mathematischen und physicalischen Studien keineswegs vernachlässigt; aber der Eifer für diese Wissenschaften ist bei uns nicht so allgemein verbreitet, wie in Frankreich, obgleich wir unter unseren deutschen Gelehrten Physiker und Mathematiker vom ersten Range besitzen. Anders verhält es sich mit den philologischen, historischen, aesthetischen und philosophischen Wissenschaften. Diese werden jetzt nirgends in der Welt so gründlich gelehrt, als auf den deutschen Universitäten. Auch gelehrte Ausländer geben unseren Lehranstalten dieses Zeugnis. Wie vieles ein junger Philologe in Deutschland lernen kann, wissen Sie selbst, werthgeschätzter Freund. Wie oberflächlich die historischen Wissenschaften von den Franzosen gewöhnlich behandelt werden, ist ziemlich allgemein bekannt. Was die aesthetischen Studien betrifft, würde es mir wirklich Leid thun, wenn die jungen Griechen, anstatt sich vorzugsweise in dieser Hinsicht die Werke ihrer Vorfahren zum Muster zu nehmen, Nachahmer der Franzosen werden sollten; denn so fein auch der französische Geschmack in der schönen Kunst und Litteratur seyn mag, ist er doch sehr einseitig,

und hängt an einer Menge von Vorurtheilen, die nur der französischen Nationaleitelkeit schmeicheln. Dass die Poesie und Beredsamkeit bei den Griechen wieder aufblühe, ist unumgänglich notwendig, wenn sie den ihrer würdigen Platz unter den europäischen Nationen einnehmen wollen. Aber wenn sie den französischen Nationalgeschmack zu dem ihrigen machen wollen, wird ihre schöne Litteratur eben so wenig Kraft und Eigentümlichkeit erhalten, als die deutsche um die Mitte des vorigen Jahrhunderts, da auch unsere Dichter und eleganten Schriftsteller den französischen Geschmacksregeln als den einzig untrüglichen folgten. Ich behalte mir vor, Ihnen meine Gedanken über die Vervollkommnung der Poesie in der neuen Muttersprache der Griechen bei einer anderen Gelegenheit ausführlich mitzutheilen. Hier nur noch ein paar Worte über die Art von Philosophie, die ich Ihrem Vaterlande wünsche. Da die menschliche Vernunft so schwach ist, dass die philosophierenden Köpfe wahrscheinlich nie aufhören werden, über die wichtigsten Wahrheiten verschiedener Meinung zu seyn, so muss wenigstens, wo die Philosophie wieder einheimisch werden soll, wie bei den alten Griechen, kein System ausschliesslich, oder fast ausschliesslich, herrschen. Bei den Franzosen aber ist seit der Entstehung der in Frankreich so genannten Ideologie nicht nur eine einzige Art von Philosophie fast allgemein angenommen, sondern diese französische Philosophie von Condillac, Helvetius, D'Alembert, Diderot, und mehreren noch lebenden französischen Schriftstellern, ist, mit den alten griechischen Systemen verglichen, so seicht und oberflächlich, dass sie in Deutschland, besonders seit Kant, gar keine Anhänger mehr findet. Dafür haben wir in Deutschland vielleicht der streitenden Systeme zu viel; gerade so, wie im alten Griechenland; und einige der neuesten dieser Systeme gehören mehr einer schwärmenden Einbildungskraft an, als dem gesunden Verstande. Aber in diesem Streite der Meinungen stärkt und übt sich die freie Vernunft. Oberflächliche Lehren machen in Deutschland kein Glück. Besonders merkwürdig aber ist, dass fast alle Schulen der Philosophie in Deutschland die Religion in Schutz nehmen, während in Frankreich die Wörter Philosoph und Atheist beinahe gleichbedeutend sind.

Über die Vervollkommnung der gegenwärtigen Muttersprache Ihrer Nation, möchte ich Ihnen nun auch meine Meinung sagen. Aber im Ganzen wissen Sie schon, dass ich, übereinstimmend mit Ihnen, den Weg, den der ehrwürdige und um sein Vaterland unsterblich ver-

diente Coray gebahnt hat, für den einzig richtigen halte. Nur über die Beibehaltung mehrerer Wörter und grammatischen Formen der gegenwärtigen gemeinen Volkssprache Ihres Vaterlandes kann ich mit Ihnen nicht ganz derselben Meinung seyn. Ich behalte mir also vor, in einem anderen Briefe, wenn anders das Urtheil eines Ausländers in dieser Sache gelten kann, einen Theil der gemeinen neu-griechischen Volkssprache für gewisse Gattungen des Styls und für das gewöhnliche Leben zu vertheidigen. Im Allgemeinen wiederhole ich hier den Wunsch, den Sie selbst in der Vorrede zu Ihren *Μαθήματα* so schön ausgesprochen haben. Die Bildung Ihrer lebendigen Muttersprache muss, in Verbindung mit den Studien der altgriechischen Schriftsteller, ein Hauptgeschäft der vorzüglichen Gelehrten Ihres Vaterlandes werden. Nur dadurch wird möglich, dass ein Theil der höheren Bildung der eigentlichen Gelehrten durch alle Stände sich verbreite, und in das Leben des Volks eindringe. Denn es ist nicht genug, dass Griechenland wieder Gelehrte besitze; ein griechisches Volk muss wieder entstehen, wenn auch verschieden von dem alten, doch, als gebildetes Volk, des gemeinschaftlichen, von ganz Europa verehrten Namens würdig.

Meine besten Wünsche werden Sie, werthgeschätzter Freund, begleiten, welchen Platz Ihnen auch das Schicksal anweisen mag, sich an Ihrem Vaterland verdient zu machen.

Bouterwek

Göttingen, d. 6. März 1822

2. F. Bouterwek πρὸς Κ. Ἀσώπιου (6 Μαρτίου 1822)

Mein langes Schweigen, hochgeschätzter Herr Asopius, muss Ihnen ein Rätzel gewesen sein. Aber wenn ich Ihnen sage, warum ich Ihren letzten Brief nicht früher beantwortet habe, werden Sie mich mehr bedauern, als anklagen. Die einzige Hoffnung, die ich hatte, durch Übersendung einer kleinen Summe Geldes zur Unterstützung den unglücklichen geflüchteten Griechen etwas beizutragen, da ich zu der Befreiung Ihres Vaterlandes auch nicht auf die entfernteste Art thätig seyn darf, diese schöne Hoffnung ist mir nun auch vereitelt. Die im ersten Enthusiasmus während des vorigen Sommers von mehreren unsrer Studierenden zusammengebrachte Summe war zur Ausrüstung deren bestimmt, die für die Freiheit Griechenlands streit-

en wollten. Als die Verhältnisse unsres Landes zu England solche Ausrüstungen schlechterdings verboten, hatten die meisten ihre Beiträge schon zurückgenommen, ehe ich es erfuhr. Als ich mich erkundigte, wie viel noch wohl beisammen sei, dass zur Unterstützung der geflüchteten in Triest verwandt werden könnte, war die übriggebliebene Summe so gering, dass es sich nicht der Mühe lohnte, sie so weit hin zu schicken. Einige meiner Herren Collegen waren zuvor zu Beitragen erbötig aber auch diese machten eine unbedeutende Summe, und ich allein bin nicht reich genug zu helfen, wie ich wünsche. Dieses Misslingen meines Plans machte mich so missvergnügt, dass ich scheute, die Feder zu ergreifen, um es Ihnen zu sagen.

Was ich noch für die gute Sache hoffe, und nicht hoffe, darf ich Ihnen in diesem Briefe nicht sagen. O, wäre doch, seufze ich noch immer, die schöne Flamme des Enthusiasmus nicht zu einer so unglücklich gewählten Stunde ausgebrochen! Wie mag es jetzt meinem lieben Liberios gehen, und dem Psyllas, dem Mavros, dem Glarakis und den übrigen der trefflichen jungen Männer, mit denen in ihrer Muttersprache reden zu können ich Ihnen lieber Herr Asopius, verdanke! Jetzt würde ich aber nur wenig Zusammenhängendes noch Neugriechisch sagen können, da ich nun seit beinahe schon einem Jahre aus der Übung gekommen bin.

Sorgen Sie, lieber Freund, nur auf alle Art für Ihre Gesundheit, und erhalten Sie sich für die bessere Zeit, die nicht ausbleiben wird, und die wir noch zusammen erleben wollen.

Ich grüsse Sie mit Freundschaft und Hochachtung.

Bouterwek

3. Συντακτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Α. Βöckh γιὰ τὸν Ἀσώπιον (1822)

Vir ornatissimus, Constantinus Asopius, Ioanninensis Graecus, unius et dimidii anni spatio, quo in universitate nostra litteraria studiis humanitatis operam dedit, lectiones meas de historia litterarum Graecarum, de Pindari, Olympiis et Pythiis, de Antiquitatibus Graecis, de Terentii Andria et Eunuchis, de Taciti Annalibus, de oratione Demosthenis adversus Ctesiphontem, de Platonis Republica cum isagoge in Platonis scripta et philosophiam postremo de arte metrorum summa cum laude industriae atque assiduitatis

audivit, atque ultro in Seminarii philologici exercitationibus de variis rebus ad litteras antiquitatis pertinentibus disserenti mihi frequentem sese auditorem prae-buit. Idem etiam in privata consuetudine non solum studiorum severitatem doctrinaeque insignem copiam, sed etiam morum, honestatem iucunditatemque ita mihi probavit, et eius familiaritatis delectatus sim insigniter. Quapropter eum et patriae et litteris haud mediocrem esse utilitatem allaturum confido eique bona omnia apprecor ex animi sententia.

Ser. Berolini in universitate Regia d. VI. m. Aug. a. MDCCCXXII

Augustus Böckh, Dr.

Eloq. et ant. litt. Prof. Publ. Ord.

Acad. Reg. Boruss. et Acad. Reg.

Bavar. Soc. ord. Seminarii philolog. Dir. Dec.

4. Ἐπιστολή τοῦ Α. Böckh πρὸς Κ. Ἀσώπιον (25 Δεκ. 1822)

Ihr Brief, lieber Asopius, welchen ich vorige Woche erhalten habe, hat mich sehr erfreut, denn ich nehme an Ihnen sowohl Ihrer eigenen Persönlichkeit als wegen Ihres Vaterlandes den grössten Antheil. Mit dem letzteren scheint es nun recht gut zu gehen; die nochmalige Verbrennung des Admiralschiffes mit dem Capudan Pascha ist in der That bewunderungswürdig, und in dem Grade als die Erfolge wachsen, wird auch die Stimmung der Europäischen Mächte günstiger werden. Die verunglückte Unterwerfung von Morea beweist hinlänglich, dass die griechische Macht doch schon mehr Festigkeit hat als man glaubte; und gewisse Anzeigen lassen vermuthen, dass die Höfe von Europa eine andere Politik annehmen werden. Vielleicht ist Griechenland in fünf Jahren frei und der schönern Bildung desselben der Acker gedüngt, welches selten ohne Blut geschieht. Ich hoffe mehr als jemals.

Der schottische Orientalist, von welchem Sie mir schreiben, ist hier gewesen während ich auf der Reise war; auch Ihr Landsmann von Smyrna, von welchem Sie mir schreiben, ist weder hier angekommen noch hat er mir irgend etwas von Inschriften geschickt; sollten Sie Gelegenheit haben ihm einen Brief zuzustellen, so bitte ich Sie die Bitte zu wiederholen, dass er mir die Copien der Inschriften schicken möge. Wenn der Graf Guilford wieder von den Ionischen Inseln

zurückkommt, und, was doch möglich wäre, etwas Neues von dort mitbringt, so würde es Ihnen ja wohl leicht sein ihn für mich zu bitten, dass er mir Abschriften mittheilte. Ich gedenke jetzt, künftigen Sommer die Inschriftensammlung soweit gefördert zu haben, dass ich den Druck werde beginnen können; und ich werde suchen dann beizeiten ein Exemplar nach Griechenland wenigstens nach Corfu zu senden, wo ja die Ionische Akademie wenigstens dem Nahmen nach besteht; wie thätig oder nicht ist mir unbekannt. In Heidelberg hatte ich erwartet, Sie wieder zu treffen; auf der Reise habe ich einen kleinen Orte im Hessischen nemlich in Schlüchtern die erste Nacht nach Eisenach zugebracht und daselbst in dem Fremdenbuche gefunden, dass Sie kurz zuvor dagewesen waren; um so mehr hoffte ich Sie später wieder zu treffen. Statt dessen habe ich doch in Heidelberg einen sehr wackern Griechen, Blastos von Chios, gefunden; dieser kam fleissig zu meinem Bruder, der dort Arzt ist.

Ich wünsche Ihnen Glück dazu, dass sich Ihre Gesundheit etwas verbessert hat; wenn Sie einmal wieder in das heimische Klima kommen, werden Sie ja wohl wieder ganz gesund werden. Ich bin begierig Ihr Urtheil über die französische Gelehrsamkeit zu hören, wenn Sie erst selbst etwas davon gehört haben. Ich verachte die Franzosen nicht; sie wissen jede Sache gut aufzustutzen, aber was ich von neuen gelesen haben (sic) ist meist doch nicht sehr tief: auch haben sie keine lebendige Anschauung vom Altertum. Hasen besuchen Sie doch wieder: er hat mir sehr freundschaftlich versprochen Ihnen auf alle Weise zuvorzukommen, und ich habe immer gehört, dass er den Frenden sehr förderlich ist.

In Deutschland ist wenig erschienen, was ich Ihnen empfehlen könnte soviel ich mich jetzt eben erinnere. Ein gutes, aber etwas compilatorisches und mit nicht viel Geist geschriebenes Buch ist das von Tittmann über die griechischen Staatsverfassungen, welches Sie doch müssen kennen lernen; vielleicht haben Sie es hier noch gesehen. Mannert hat den 8. Theil seiner Geographie, herausgegeben, welcher Griechenland enthält. Von Siebelis ist der ertse Band der grösseren Ausgabe des Pausanias erschienen; eine fleissige Sammlung.

Der gute Dissen ist, wie ich höre, sehr krank: er leidet an Kopfgicht und man soll sehr um ihn besorgt sein. Er ist ungemein schwächlich und er kann gar nichts vertragen.

Sie haben mir vor Ihrer Abreise freundlich versprochen, wenn

Sie mir in Paris eine Gefälligkeit erzeigen könnten, würden Sie es mit Freuden thun. Müller hat mir beinahe alles besorgt, was ich erwarten konnte, und was in seiner Macht stand: nur von den Inschriften der Sammlung des Grafen Choiseul-Gouffier fehlen mir noch vier Stücke, unter welchen mir besonders an dem einen viel gelegen ist. In dem Katalog dieser Sammlung von Dubois sind sie N. 181, 183, 201, 234, und soviel ich herausbringen kann, hat diese Inschriften der Graf Pourtales gekauft. Am meisten ist mir um N. 181 gelegen: «Deux fragments précieux inscription sur les revenus publics du peuple Athénien», 1 Zoll hoch, 1 Fuss breit. Wenn Sie mir nun diese Sachen schaffen könnten, würden Sie mich sehr verbinden. Vielleicht könnte Hase Ihnen rathen, und ich bitte Sie deshalb mit ihm zu sprechen. Was ich jetzt zunächst möchte, wäre dieses, wenn nicht Hase etwas Besseres weiss. Der Graf Clarac, Conservateur des Antiquités du Musée Royal, besitzt Abschriften von den genannten Inschriften und hat Müllern versprochen, sie mir zu geben, wenn sie nicht gedruckt wären in dem Katalog von Dubois. Ich habe also einen Brief an den Grafen Clarac hier beigelegt und bitte Sie, mir diesen Brief persönlich zu übergeben. Der Herr Graf braucht sich nicht zu bemühen, mir zu antworten: Wenn er nur die Güte hätte Ihnen die Copien zu geben, oder Ihnen zu erlauben sie von den seinigen abzu copieren. Es ist, wie gesagt, bloss von den Inschriften die Rede, welche der Graf Pourtales besitzt und diese sind nicht gross; es wird Ihnen wenig Mühe kosten sie für mich abzuschreiben. Auf jeden Fall bitte ich, antworten Sie mir recht bald damit ich sehe, ob dieser Weg angeht, oder ob ich einen andern einschlagen muss. Schicken Sie die Briefe unfrankiert, bloss unter meiner Adresse, aber mit dem Zusatz: «Pour l'Academie Royale des Sciences à Berlin.

Leben Sie recht wohl, bester Asopius, und schreiben Sie mir, ich bitte nochmals, recht bald.

Berlin d. 25 Dec. 1822

Von Herzen der Ihrige
Böckh

Nachdem ich den Brief schon geschlossen habe, kommt ein Grieche zu mir aus Constantinopel, der sich auch Schinas nennt, und ein Verwandter des Dr. Schinas ist. Er scheint sehr unterrichtet. Da er nicht Deutsch kann, plaudere ich mit ihm Griechisch und Französisch untermischt. Mit Altgriechischem werden wir ziemlich gut

zusammen fertig, indem ich mich der modernen Aussprache bediene, soweit ich es im Augenblick zwingen kann.

5. Ἐπιστολή τοῦ Α. Böckh πρὸς Κ. Ἀσώπιου (2 Μαρτίου 1823)

Überhäufte Geschäfte, lieber Asopius, erlauben mir heute nur wenige Worte auf ihren freundlichen Brief vom 22. Jan. zu antworten; doch will ich eben die Antwort nicht länger aufschieben, weil ich es schon zu lange gethan habe. Zuerst nehmen Sie meinen besten Dank für Ihre Bemühungen bei dem hochgeborenen Grafen von Clarac, von welchem ich gleich Anfangs dachte er würde das thun, was er gethan hat, oder vielmehr nichts thun. Ich habe nun einen andern Weg eingeschlagen, indem ich den Minister Wilh. v. Humboldt gebeten habe, mir durch seinen Bruder, Herrn Alexander v. Humboldt in Paris die Inschriften zu verschaffen, und zweifle nicht, dass das Ansehen des letzteren entweder Claracs Copien, oder den Zugang zu den Steinen des Grafen Pourtales eröffnen wird. Sollte es nun nöthig sein dass wir unsere Zuflucht zu den Steinen selbst nehmen, so muss ich wieder Ihre Güte in Anspruch nehmen. Ich habe nemlich dem Minister von Humboldt die Bezeichnung der 4 Inschriften geschickt, und ihm zugleich gesagt, dass, wenn die Steine abgeschrieben werden müssten, Sie aus Gefälligkeit gegen mich, dieser Mühe sich unterziehen würden; ich habe zugleich Ihre Wohnung angegeben, und Herr Alex. v. Humboldt wird daher, wenn er Ihrer bedarf, zu Ihnen schicken. Da Ihnen vielleicht angenehmer sein wird, diesen weltberühmten Mann kennen zu lernen, so gehen Sie vielleicht selbst zu ihm, wenn er Sie in einiger Zeit nicht hat zu sich bitten lassen. Sollten Sie mir die Inschriften von den Steinen abschreiben, so bitte ich 1) die Schriftzüge so deutlich als möglich wiederzugeben, wie sie auf den Steinen sind, auch die Interpunctionen; 2) die Lücken genau zu bezeichnen, und überhaupt die Buchstaben im Verhältnis zueinander so zu stellen, wie auf dem Steine 3) die Form des Steines, die leeren Stellen und die Umrisse des Bruchs des Steines flüchtig zu bezeichnen, damit ich beurtheilen könne, wie die Ergänzungen gemacht werden können. Was Sie mir sonst nach Ihrem Briefe verschaffen können werde ich mit Dank annehmen. Ich zweifle, dass ich die in den Abruzzen gefundenen Inschriften haben werde. Genau kann ich dies, unter einer solchen Masse nicht wissen. Haben Sie diese, so bitte ich sie

mir zu schicken. Riedesels Reisen habe ich auf meinen Liste um sie zu excerpieren; ich habe daran noch nicht kommen können. Kennen Sie den Petrizzopulo aus Leukadien, der in Florenz lebt oder sonst lebte? dieser soll Inschriften haben; aber es thut mir Leid, er ist ein schlechter Landsmann von Ihnen. Ich habe neulich seine Geschichte von Leukadien noch einmal gelesen, und nach vielen Nachforschungen endlich entdeckt, dass er ein heillos und schändlicher Falsarius ist; fast die ganze Geschichte von Leukadien ist eine schamlose absichtliche Erdichtung, und die Bücher, auf welche er sich beruft, sind grossentheils von ihm selbst erlogen.

In der Reformationsliteratur bin ich schlecht bewandert; ein gutes Buch ist aber die Geschichte der Reformation von Marheinecke, 27.8 denn sie ist aus den Quellen gezogen und enthält meist die eigenen Worte der Männer, welche in der Reformation gehandelt haben. Sie werden doch nicht mit der griechischen Geistlichkeit in Kampf gehen wollen?

Ich schliesse eine Kleinigkeit von mir bei, da ich nichts grösseres habe, eine Vorrede vom Lut. Catal. Es ist nur ein schlechter Probeabdruck da der Katalog noch nicht fertig ist. Grüssen Sie Hase, wenn Sie ihn sehen, und schreiben Sie mir bald wieder.

Berlin d. 9. März 1823

*von ganzem Herzen wie immer
der Ihrige
Böckk*

Ἑλένη Ι. Κοντιάδης